

স্বাধীনতা
ম. ১১
১৯৫৫-৫৬

সমাজ-সংঘাত-সংগ্রাম

—প্রথম অংশ—

জমিরুদ্দিন আহমদ

প্রকাশ :—

মঃ ছাহাববানু
কবিতা-কুটীৰ, পকোৱা

ছপা :—(১) মঃ বুলবন ছাহ
ইভা প্ৰিণ্টিং ওৱাৰ্ক্‌চ., ডিব্ৰুগড়

(২) ভট্টাচাৰ্য্য প্ৰেছ, ডিব্ৰুগড়

প্ৰচ্ছদ পট :—

কেশৱ চন্দ্ৰ দাস, বগুৰিহাটী—নলবাৰী

প্ৰথম অংশ প্ৰথম ছপা—২৬।৯।৫১

দাম প্ৰতি অংশ ১.

LIBRARY

“সমাজ-সংঘাত-সংগ্রাম” উপন্যাস খনিত ২য় মহাযুদ্ধৰ ঠিক প্ৰথম অৱস্থাৰপৰা ভাৱতে স্বাধীনতা লাভ কৰাৰ পিচলৈকে হোৱা সমাজ আলোচনৰ চিত্ৰ দাঙি ধৰিব বিচৰা হৈছে। লিখোঁতে ২ গ্ৰন্থখনি ডাঙৰ হৈ গ’ল। কিন্তু আমাৰ পঢ়ুৱৈ সমাজৰ আৰ্থিক সমস্যাত লক্ষ্য ৰাখি এটকীয়া অংশত প্ৰকাশ কৰিবলৈ লোৱা হৈছে। গতিকে এই প্ৰথম অংশটো মূল উপন্যাস খনিৰ পাতনি যেন হৈছে। বাকীৰ অংশ প্ৰকাশৰ বিষয় সহৃদয় পাঠক-পাঠিকা সকলৰ অভিকচিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিছে।

ইয়াত অঙ্কিত কোনো চৰিত্ৰৰ মুখোদী লিখকে নিজৰ কোনো মতামত প্ৰকাশ কৰিব বিচৰা নাই। তাৰ কোনো কথাকেই যেন লিখকৰ নিজা মত বুলি বিবেচনা কৰা নহয় তাৰ বাবে পঢ়ুৱৈ সকলক অনুৰোধ কৰা হ’ল।

বিনয়াবনত—

জন্মিষ্কাদ্দিন আহমদ

ডিব্ৰুগড়

২৫।৯।৫১

দুপৰিয়া—

পুৰণীকলীয়া; পুখুৰীটোৰ পাৰতে আনোৱাৰে গুণ্ণগুণকৈ
এটা গাই, বহল কাঠৰ পাট এচটাত চাবোন সনা কাপোৰ
খন খচি আছে। ওচৰতে বান্টি এটাত আক কেইবাখনো কাপোৰ
বোন সানি ভিজাই ৰখা হৈছে।

ঘৰৰ পৰা তেওঁৰ ঘৈণীয়েক ছফিয়া ওলাই আহি ওচৰতে
হয় দিলে।— “আপুনি উঠক।”

আনোৱাৰৰ গীত চলি থাকিল। কথাষাৰ লুপ্তনাৰ দৰে
গৰ দৰেই কাপোৰো খচি থাকিল।

“যাওক আপুনি।” ছফিয়াৰ মাতৰাৰত আদেশ সূচক
লুৰোধৰ সুর।

“কেলেই?” আনোৱাৰেও তলতলকৈ ছফিয়াৰ চকুৰ
নে চালে।

“যেন তিৰোতা নাইহে!” ছফিয়ায়ো উত্তৰ কৰিলে।

“মানে?”.....

“উঠক। মই সোনকালে ধুই ধাওঁ।”

“বোৱা—তোমাৰ নিজৰ কাম কৰাগৈ।”

“তেনেহলে এই কাৰ কাম?”

“তোমাৰ ?..... কোনে কলে?” আনোৱাৰে আক
থেকেচিব ধৰিলে।

“ছকিয়াই ওচৰতে বহি খচি থকা কাপোৰ খন আনোৱাৰ
হাতৰ পৰা এইবাৰ কাটি লব খুজিলে।—“চাওকচোন—বেলা হব।
বেলেগ কামো আছে। আয়ে বকিব নহয়।”

“বোৱা বোৱা। মোৰ কাপোৰ মই ধুই লয়। মোৰ লগত
এইখন নকৰিবা আহি। তোমাৰ যি কাম আছে কৰাগৈ।” ছকিয়াৰ
হাতদুখন কাষৰাই আনোৱাৰে পুনৰ কাপোৰখন থেকেচিব ধৰিলে।

“চিঃ, কেনে লাগে! আপোনাৰ কাপোৰ দুখনো যদি
আপুনি নিজেই ধুই লব লাগিল, তেনেহলেনো আমি আছোঁ কিয়?”
বেজাৰৰ স্নানিমাৰ বেধা এটা তেওঁৰ মুখত কুটি উঠিল।

“তুমি থাকিলা বুলিয়েনো মোৰ কাপোৰ দুখনো মই নিজে
ধুই লব নালাগিলনে? এজন দেশ সেৱকে নিজৰ য'ত কিছু কাম
নিজেই কৰিব পৰা হব লাগে।.....”

আনোৱাৰৰ কথা শেষ হব নোপাওঁতেই চোতালৰ পৰা মাকে
মতা শুনিলে।—“অ' বোপা.....” ছকিয়াৰ ফালে কথা কব এৰি
তেওঁ হুৰ থিয় কৰি হাত দিলে।—“কি মাই?”

“চাওঁ এই পিনে আহচোন।” চোতালৰ পৰা মাকৰ হাত
আছিল।

“গৈছোঁ” বুলি কাপোৰখন পাৰ্ট চটাত এৰি হাত দুখন
দুডিখনত মচি আনোৱাৰ চোতালৰ ফালে গ'ল। ছকিয়াই কাপোৰখন

খচি ভালদৰে অঁটাই বুৰাই চেপি জোকাৰি মেলি দি আন এখন খচিব ধৰিলে।

আনোৱাৰ পুনৰ ফিৰি আহিল। মানুহজনৰ মুখখন বৰ গম্ভীৰ। এই গাম্ভীৰ্য্যলৈ চাই মানুহজনক বৰ চিন্তাশূন্য বেন দেখা গ'ল। তেওঁ ছফিয়াক পিচফালৰ পৰা মাতিলে—“ছফি!”

“কি কয়?” ছফিয়াই ঘূৰি চালে।

“চিঃ তুমিতো এনেজনী বুলি মই ভবা নাছিলোঁ।”

“কি হ'ল?” আনোৱাৰৰ কথাষাৰৰ লগত গম্ভীৰ চেহেৰাটো মিলি যোৱা দেখি ছফিয়াৰো সন্দেহ হ'ল।

“কি হ'ল? আক সুধিছাই? চোৱাগৈচোন কি হ'ল। মাজানে আজি ভাল শিক্ষা দিব যোৱাচোন।”

“কওকচোন কি হৈছে।” দোষীৰ কাকণ্য চফিয়াৰ মাত-ষাৰত ফুটি উঠে।

“আক কওঁকচোন!—উঠিব নোৱাৰানেকি?” দাবি দিয়াৰ সূৰত আনোৱাৰে কৈ উঠিল। আনোৱাৰৰ মুখত খং উঠাৰ বঙা বং। হাতৰ পৰা কাপোৰখন পাটচটাৰ ওপৰতে এৰি সন্ধিস্থ মনেৰে দোষী প্ৰাণী এটাৰ দৰে ছফিয়া উঠি গ'ল। তেওঁ উঠি যোৱাৰ পিনে চাই থাকোঁতে থাকোঁতে এটা হাঁহিৰ ঝিৰিঙনিয়ে আনোৱাৰৰ চকু-মুখ উজ্জল কৰি তুলিলে। লগলগে তেওঁ পাটচটাত আধাধুৱা হৈ থকা কাপোৰখন বাণ্টিটোত ভৰাই ধৈ, তাৰ পৰা বেলেগ কাপোৰ এখন উলিয়াই পুনৰ খচিব ধৰিলে।

*

*

*

ছফিয়া ভয়ে ভয়ে গৈ শাহুৱেকৰ ওচৰ পালে। শাহুৱেকে পুতুলক কোলাতলৈ এৰাবী গীত গাই আছে—“আমাৰ বাপু সৰু,

দলত চাবে গক, কাৰ্শলা সাপৰে লক্কে ।” ছফিয়া ওচৰ পালত শাহুৱেকে শুধিলে — “গাইজনীক পানী দিছিলি ?”

“দিছিলেঁ।।”

“কাপোৰ ধোৱা হ’লনে নাই?”

“নাই হোৱা—আছে দুখন মান।”

“যা ধোৱগৈ। পুতুলৰ গাখীৰখিনিও পগাব আছে নহয়।”

“পগাইছোঁ আই। সেই বাবেই মাতিছিলো নেকি ?”

“ক’ত ?—মই মতা নাই।”

“মই দেখোন মতা যেন পালেঁ।।”

“নাইমতা যা সোনকালে ধোৱগৈ।”

শাহুৱেকৰ উত্তৰত ছফিয়াৰ সন্দেহ দূৰ হ’ল। তেওঁ গৈ পুনৰ আনোৱাৰৰ ওচৰ পালে।— “এনে আক মাখুহ ;—ভাল ভয় দেখুৱাব পাৰে।” কোৱাৰ লগেলগে তেনেই সমুখ পালেগৈ।

“চি চি আপুনি কি কৰিছে ?”

“কি ?” চক খাই সাৰ পোৱাৰ দৰে আনোৱাৰে ছফিয়াৰ মথৰ ফালে চালে।

“মোৰ কাপোৰখন আপুনি ধুব ধৰিছে কিয় ? চাওঁ এৰি দিয়ক।” আনোৱাৰে ধুব ধৰা কাপোৰখন ছফিয়াই জোৰটক কাঢ়িয়েই ললে।

“ও—, এইখন তোমাৰেই কাপোৰনে ?”.....

“আপুনিষে দিনেদিনে.....” ছফিয়াই বেচি একো নকলে।

“বাক ছফিয়া মোৰ কাপোৰখন তুমি ধুৱা-য়ি মই তোমাৰ কাপোৰ এখন ধুৱাও সেই একেই কথা নহয় জানো ?”

এই বিজড়িত দৃষ্টিৰে আনোৱাৰে তেওঁৰ কম্পৰাৱণা লাগবী
বৈশীয়েকৰ ফালে চালে।

“বাওক বাওক। সেই মেৰপাক ধোৱা কথাবোৰ আমি
বুজিও নাপাওঁ চুজিও নাপাওঁ।”

আনোৱাৰে ধিয়হে দুখোজমান আঁতৰলৈ গৈ ছফিয়াৰ ফালে
চালে।— “এই দাস্য পৰাধীন মনৰ ভাবটো তোমালোকৰ মনৰ পৰা
এতিয়ালৈকে নাভৰিলে। যুগে যুগে তোমালোকে স্বীকাৰ কৰিয়েই
ধাকিবনে যে তোমালোক পুৰুষৰ দাসী। পুৰুষৰ পৰিচৰ্যাৰ কাৰণেহে
তোমালোকৰ সৃষ্টি? তোমালোকক লৈ আমি উদ্ধাৰ কেনেকৈ?
ভাৰতকেই বা স্বাধীন কৰিম কেনেকৈ?”

ছফিয়াই কাপোৰখন খেকেচি খেকেচিয়েই তলবুৰকৈ কৈ
হাব ধৰিলে— “আপোনালোকে পঢ়িছে অনেক শিকিছে অনেক।
দেশৰ কাৰণেও অনেক কাম কৰিছে; চিন্তাও কৰিছে অনেক; কিন্তু
এইটো হলে ভালদৰে বুজি পাওঁ যে নিজৰ স্বামী আৰু পৰিয়ালৰ সেৱাতে
তিৰোতা সকলে আত্ম-তৃপ্তি লাভকৰে।” অলপ পৰ বৈ লাহেলাহে
আকৌ তেওঁ সেই কথাবেই জেৰ টানিলে— “এইটোও গঠা যে নিজৰ
স্বামী আৰু পৰিয়ালৰ জৰিয়তে নাবী জাতিয়ে চিৰকালে সমাজ দেশ আৰু
জগতৰেই সেৱা কৰি আহিছে। নিজক দাসী বুলি নহয় সেৱিকা বুলিয়েই
নাবীয়ে গৌৰৱ অনুভৱ কৰে। তৃপ্তিয়ো তাতেই। বোধ হয় স্বামী
আৰু পৰিয়াল বাদ দিলে তেওঁলোকৰ কৰণে সমাজ দেশ বা জগতৰ
একো মূল্যই নাধাকিব।.....”

ভাব গদগদ স্বৰ্বেৰে ছঁকিয়াই সাধাৰণ ভাবেই কথাখিনি কৈ গ'ল। আনোৱাৰে তেওঁৰ মুখৰপিনে ব লাগি চাই থাকিল।

“ছকি!”

তেওঁ কাপোৰ খচিয়েই থাকিল। আনোৱাৰৰ মনত চিৰ পৰিচিত সংজ্ঞা এটাই হঠাত নতুন ৰূপে ধৰা দিয়া দিলে।— “সঁচা— এই বিশাল নাৰী জাতিটোৱে পুৰুষ পৰিয়ালৰ জৰীয়াতে চিৰদিনেঁ সমাজ দেশ আৰু জগতৰেই সেৱা কৰি আহিছে। মানৱ সভ্যতাৰ প্ৰতি ষোজে-ষোজে ফুটি উঠিছে একালে যেনেকৈ পুৰুষৰ বৈপ্লৱিক শক্তিৰ জলন্তৰূপ, তাৰ লগেলগেই ফুটি উঠিছে নাৰীৰ প্ৰাণ— নাৰীৰ হৃদয়।.....”

ভাবি ভাবি আনোৱাৰে এখোজ দুখোজকৈ পুখুৰীটোৰ পাৰত পদচাৰণ কৰিব ধৰিলে।

ভাটিবেলা। আনোৱাৰে চোঙালতে চেয়াৰখনত বহি টেবুল-
খনত বহী-পত্ৰ ৰাখি এখন বহীত কিবা-কিবি লিখি আছে।
কাষত পুতুলক লৈ ছফিয়াই চুপি চুপি পিচকালৰ পৰা ওচৰ চাপি
পিচমূৰৰ চুলিখিনি ধীৰে ধীৰে পিহি দিয়ে। আনোৱাৰে বাওঁহাতখন
পিচ মূৰলৈ তুলি থলুৱাব খোজোঁতেই ছফিয়াৰ হাতত লাগিল।
ভেঙু মূৰি চালে। ছফিয়াই মিহিকৈ এটি ইহি মাৰিলে। আনোৱাৰে
নিজৰ ইহিটো দাঁতেৰে চিপি ধৰি, বাওঁখন হাতৰ আঙুলিৰে
ছফিয়াৰ নাকটোত ধৰি জোকাৰি দিলে।—“হেছে এতিয়া ?”

“ও বাপ শুক শাস্তি।” ছফিয়াই এবাই কলে।

“অবা ৰবা অলপ সময় মোক ক্ষান্ত দিয়া।”

“অপৰাধ কৰিলোঁ। ?”

“অমাজ নীয়া।”

“শাস্তি ?”

“শুকতৰ।—একাপ চাহ।”

“ভাব পিচত ?...” এটি কোড়ুক পূৰ্ণ মৰম লগা চাহদিয়ে

ছফিয়াই আনোৱাবৰ মুখলৈ চাই ব'ল।

“তাৰ পিচত ?” আনোৱাবে নিজৰ ওঠ ছুটা সজুচিত কৰি এটি চুঘনৰ ইন্ধিত কৰিলে।

“উ” বুলি কৈ ছফিয়াই তৎক্ষণাত দুখোজ আঁতৰি পৰিলে। শেহত লাহে লাহে আঁতৰি ঘৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। আনোৱাবে পুনৰ নিজক লিখাত নিয়োগ কৰিলে।

“তেওঁৰ কাম লিখা। লিখনীৰ মাজেৰেই ফুটাই তুলিব লাগিব পৰাৱৰ্তী ভাৱতবাসীৰ যন্ত্ৰনা-পীড়িত প্ৰাণৰ দাবী, জগাই তুলিব লাগিব স্মৃতি-চেতনা, ফিৰাই আনিব লাগিব লুপ্ত-শক্তি, উদ্ধাৰ কৰিব লাগিব অপহৃত ঐশ্বৰ্য্য। প্ৰতিজন কৃষক, প্ৰতিজন মজুৰ, প্ৰতিজন কেৰানি, সৈনিক, ছাত্ৰ,— সকলোকে জনাব লাগিব ভাৰত-প্ৰাণৰ মৰ্ম-বেদনা, আহ্বান কৰিব লাগিব ভাৰত-জাৰৰ বণসজ্জালৈ। তেওঁ কলম চলায়—লিখি যায়।

* * *

* * *

লিখি লিখি তেওঁ লিখা ধিনি শেষ কৰিলে। এবাৰ পঢ়ি চালে। ব'ত অলপ ক্ৰটি-নতি আছিল ঠিকঠাক কৰি দিলে। এনেতে ঘৰৰ ভিতৰৰ পৰা ছফিয়াই সুমিলে— “সুন্দা চাহনে ?” লতিকৈ মাতিবলৈ নোপাওঁতেই বাটখৰৰ ফালৰ পৰা শব্দ আহিল— “লগতে সৰিটা হাক বইছো।” আনোৱাবে ঘূৰি চালে। ছফিয়াৰ ককায়েক ফিৰোজ আৰু তাৰিণী শয়ন। দুয়ো হাঁহি হাঁহি আনোৱাবৰ ওচৰ চাপিল।

আনোৱাৰে বহীখন জপাই ছুয়োৰো কাৰণে চাৰি এখন আনি পাৰি দিলে। তাৰিণীয়ে টেবিল খনতে আঙুৰি বহী খনৰ পাত লুতিয়াই কৈ যাব ধৰিলে— “আপুনি এনে লিখা লিখিব যাতে ব্ৰটিচ জাতিৰ বিৰুদ্ধে ঘৃণা হিংসা বিদ্ৰোহ প্ৰকট হৈ উঠে। স্বাধীনতাৰ কাৰণে প্ৰাণ উদ্ধাউল হৈ উঠে।”

“ইয়াতেই তুমি ভুল কৰিছা তাৰিণী— ব্ৰটিচ জাতিৰ কাৰণে আমাৰ ঘৃণা নাই— বিদ্ৰোহ নাই। তেওঁলোকৰ ব্যক্তিবোৰৰ বিৰুদ্ধেও আমাৰ একো অভিযোগ নাই।— কিন্তু আমাৰ বিদ্ৰোহ ব্ৰটিচ শাসনৰ বিৰুদ্ধে, শাসনৰ নামত ভাৰত-বাসীক কৰা শোষণৰ বিৰুদ্ধে। এতিয়াৰ পৰাই আমি প্ৰতিটো নৰ-নাৰীকেই এইটোও বুজাবৰ যত্ন কৰিব লাগিব যে আমাৰ অভিযান অকল ভাৰতৰ ব্ৰটিচ-শাসনৰ বিৰুদ্ধেই নহয় ;— আমাৰ অভিযান তাৰ ওপৰতো সমগ্ৰ দুনিয়াৰ শোষণ শ্ৰেণীৰ উৎপীড়ক শ্ৰেণীৰ বিৰুদ্ধে ব্যাপ্ত। যেতিয়ালৈ দুনিয়াত এজন লোকে আন এজনৰ দ্বাৰা উৎপীড়িত হব তেতিয়ালৈকে জীয়াই থাকিব আমাৰ অভিযান— আমাৰ বিপ্লৱ।”

ইয়াৰ ভিতৰতে ফিবোজে জনীয়ক ছফিয়াৰ ৭৮ৰ পাইছেগৈ। তেওঁ এবাৰ দুৱাৰমুখলৈ আহি মাতিলে— “হেৰ তাৰণী।”

তাৰিণীয়ে মুৰ দাঙি চালত তেওঁ পিঠাৰ মোকোৰা এটা দেখুৱাই মুখত ভৰাই ঘৰৰ ভিতৰ সোমাল।

“আমাৰ আঁচনিখন হৈছেনে ককাইটি।” ফিবোজৰ পৰা মুখ ঘূৰাই তাৰিণীয়ে আনোৱাৰক সুধিলে।

“হৈছে ৰবা। মই লৈ আহোঁ।”

আনোৱাৰে তেওঁৰ পঢ়া ঘৰটোৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। তাৰিণীয়ে তাৰিখনতে বহি, বহী এখন পঢ়ি যাব ধৰিলে। আনোৱাৰে অলপ সময়ৰ পিচতে ঘৰৰ ভিতৰৰ পৰা বহী এখন হাতত লৈ ওলাই আহি তাৰিণীৰ ওচৰতে তাৰি খনত বহিল। “এইখন আঁচনি। পঢ়ি চোৱা।” আগৰ বহীখন হাতৰ পৰা এৰি এইখন বহী হাতত লৈ তাৰিণীয়ে পঢ়ি চাব ধৰিলে। এনেতে ফিৰোজ্জে ঘৰৰ ভিতৰৰ পৰা এখন ডাঙৰ ঠালতকৈ তিনিটা কাপ, তিনিটা সিজোৱা কণী আৰু চা-দানিটোত চাহ লৈ জাজিৰ হ'লহি। আটাইখিনি দুয়োৰে সমুখত ৰাখি চাহ তিনিকাপ ভগাই দিলে, কণী তিনিটাও বাকলি পেলাই দিলে। “উ— ষাওক মোৰ জহতে।” আনোৱাৰৰ ফালে লক্ষ কৰি কলে। তাৰ পিচতে তাৰিণীৰ ফালেও লক্ষ কৰি কলে— “হেৰ ৰাজনৈতিক, আগেয়ে অংগ-ভুট্টি পিচত ৰাজনীতি। আগে মাৰি ল।” তিনিও চাহ খোৱাত লাগিল।

এনে সময়তে আনোৱাৰৰ মাক ৰাৰিয়া কোনোবা ফালৰ পৰা চোতাললৈ সোমাই আহিল।

“বোপা তাৰিণী?”

“হয় খুৰী।”

“ফিৰোজ বোপাও দেখোঁ।”

“জী” আই। দুয়োৰো বোলে বৰ পিয়াহ লাগিছিল। অলপ তপত জুৰণী দিছোঁ বব।”

ৰাৰিয়াই তাৰিণীৰ ফালে চাই কলে— “বোপা তাৰিণী, আগেয়ে অৱশ্যে কোৱা নাছিলে”। পিচে তোৰ ভালৰ বাবেই এতিয়া

এঘাৰ নটক নোৱাৰিছোঁ । বেজাৰ নাপাবি ।”

“কোৱা খুৰী, একো বেজাৰ নাপাওঁ ।”

“আমি মুছলমান, তইত বায়ুণ । আমাৰ ঘৰত এই ধোৱা লোৱাবোৰ তইতৰ ফালৰ পৰা ঠিক নহয় । তইতৰ জাতি ধৰ্মৰ ভিতৰত এইবোৰ নিষিদ্ধ । এইবোৰ লৈ কোনো কোনোৱে কণাকণি কৰাৰো অলপ উমদাম পাইছোঁ ।”

“খুৰী, ধৰ্মৰ লগত সম্বন্ধ আত্মা আৰু ভগবানৰ । জাতিতো দুটা—পশু আৰু মানুহ । বাকীবোৰ অৰ্থাৎ উঠাবহা ধোৱালোৱা এইবোৰ হ’ল সামাজিক সংস্কাৰ । একোটা সাময়িক আৱশ্যক অনুযায় পূৰ্বৰ মনীষী সকলে সেইবোৰ সংস্কাৰৰ প্ৰচলন কৰিছিল । কিন্তু সেইবোৰতো চিৰকালৰ কাৰণে নহয় । সংস্কাৰবোৰ যুগে যুগে বদলিয়েই থাকিব-- বদলাবও লাগিব । ভগবানৰ চিন্তাকৰি লোকে আত্মাৰ উন্নতি লাধন কৰক তাত আমি কাকো বাধা দিব ধোৱা নাই । ব্যক্তিগত সংস্কাৰ লৈও যেনে যেনেকৈ জীয়াই থাকে থাকক কিন্তু সমাজখন সেইদৰে চিৰকাল নাথাকে । আগৰে বিচাৰে হিন্দু মুছলমান আদি এক হবলৈ গৈছে । অকল হিন্দু মুছলমান বুলি নহয় উন্নত অনুন্নত সকলো সংস্কাৰৰ মানুহে আজি এক হোৱাৰ বাটত আগুৱাব ধৰিছে । তেনেস্থলত খুৰী, কণ্টতা সকলক কব দিয়া ।”

“মইনো কি কম বোপাই, তইতে সাৱধানে চলিযি । তইতৰ বিক্ষোভে মানুহ অনেক ।”

“আই চাহ ধোৱাহি ।”

ঘৰৰ ভিতৰৰ পৰা ছফিয়াই শাহুৱেকক মাতিলে । তেওঁ

ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল।

“ককাইটি আঁচনিখন শেষ হৈছে যেতিয়া কালিয়েই সভাখন পতা হওক।” চাহৰ কাপটো মুখৰপৰা নমাই থৈ তাৰিণীয়ে প্ৰস্তাব কৰিলে। ইয়াৰ আগেয়ে ফিৰোজ আৰু আনোৱাৰৰো চাহ খোৱা শেষ হৈছে।

“কালিয়েই কৰিব পাৰিলে সুবিধা হয়। প্ৰচাৰ পত্ৰ দুখনে প্ৰেচত দিব লাগিল। ববীন আৰু নাদীৰৰ কামতো বাহিৰত সহায় কৰিব লগা হৈছে। ফিৰোজ তুমিয়ে প্ৰেচলৈ যাব লাগিব। অতি সোনকালে প্ৰচাৰ পত্ৰিকা দুখন ছপাই ববীন আৰু নাদীৰক সহায় কৰিব লাগিব। মিলিটাৰি পুলিচ কেৰানি আদিৰ মাজত যাতে এই দুখন পত্ৰিকা ভাল ভাবে বিতৰণ হয় তাৰেই তুমি যতন লব লাগিব। ককাইলৈয়ে বাক সভাখন পতা হওক। তাৰিণী তুমি কিছুদিন বাহিৰলৈ যাব নালাগে। গাওঁৰ অস্থানটোৱেই ভালদৰে তুলিবলৈ যতন লোৱা।”

“ককাইটি, উঠোঁ এতিয়া আমি়েই সকলোকে ঘৰৰ দিব লাগিব নহয়।”

তাৰিণী উঠিবলৈ উদ্যত হোৱা যেন দেখি ফিৰোজে কলে—
“চুবুৰ চুবুৰ ভাই। ইমান লৰালৰি নহয়। পাঁচটা চুবা, শেষ হৈ যাব। মুছদি খনতো কৰি লওঁ।” ফিৰোজ উঠি ঘৰৰ ভিতৰলৈ গৈ তামোল পানৰ বটাটো আনি ছুয়োৰো আগত থলে।

তিনিও তামোল পান খালে। “উঠিলোঁ। ককাইটি” বুলি তাৰিণী প্ৰথমতে উঠিল। পিচত ফিৰোজো উঠিল। ছুয়ো বিদায় ললে আনোৱাৰে বহী পত্ৰবোৰ সামৰিব ধৰিলে।

গাওঁৰ প্ৰাথমিক পাঠশালাটোৰ প্ৰাঙ্গনত সভা বহিছে ।
 ল'ৰা ছোৱালীৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ডেকা বুঢ়ালৈকে পুৰুষ নাৰীয়ে
 ঠাই ডোখৰ ভৰি পৰিছে । সময় বুজি সভাৰ কাম আৰম্ভ হ'ল ।
 আনান্নাৰে কবলৈ আৰম্ভ কৰিলে— “মাননীয় ৰাইজ, আপোনালোকক
 কষ্ট দিবলৈ কিয় ইয়ালৈ আহ্বান কৰা হৈছে— সেই বিষয়ে আপোনা-
 লোকৰ কোনোৱে অলপ অচৰপ জানিলেও বেচি ভাগেই একো
 ক'ব নোৱাৰে । আপোনালোকে জানে— আমাৰ এই বিশাল ভাৰতবৰ্ষ
 দেশখন শাসন কৰিছেহি সাত সাগৰৰ সিপাৰৰ এক মুঠি লোকে ।
 বিশাল চল্লিচ কোটি নৰ-নাৰী আজি তেওঁলোকৰ ইচ্ছাৰ দাস ।
 অনেক দিন ধৰি আমাৰ দেশ-প্ৰাণ নেতা অনেকে এই বিদেশী শাসন
 ওকৰাই দিবলৈ, পৰাধীনতা পাপৰ কলঙ্ক মোচন কৰিবলৈ আপ্ৰাণ
 যত্ন কৰি আহিছে । অনেকে নিজৰ জীৱনকো বিপন্ন কৰিলে ।
 কিন্তু এতিয়া বুজা গৈছে যে এই শোষণকাৰী শাসক শক্তিৰ বিৰুদ্ধে
 যুজিবলৈ হলে ভাৰতৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰেই সন্মিলিত চেষ্টা
 আৰু যত্নৰ আৱশ্যক হৈ পৰিছে । স্বৰাজ ওপৰৰ পৰা অহা বস্তু নহয় ।
 হাজাৰ বছৰ আমি স্বৰাজ স্বৰাজকৈ হানি থাকিলেও বৃটিচ

শাসক বৰ্গই স্বৰাজ আমাক উপহাস দি নাযায়। আমি স্বৰাজ তৈয়াৰ কৰি লব লাগিব সমাজৰ তলিৰ পৰাই। আমি যেতিয়া আমাৰ নিজৰ নিজৰ শাসন নিজেই কৰিব ধৰিম, সমাজ পঞ্চায়তৰ জৰীয়েতে বিচাৰ-শাসন-শিক্ষা আটাইবোৰ নিজেই চলাব ধৰিম, যেতিয়াই চৰকাৰী আইন আদালত আদি অনুষ্ঠানবোৰ বেকাৰ কৰি দিব পাৰিম, তেতিয়াই আহিব আমাৰ স্বৰাজ। তেতিয়া আমাৰ স্বাধীনতাক কোনো বৃটিচ শক্তিয়ে বোধ কৰি বাধিবৰ ক্ষমতা নাথাকিব। তাৰ কাৰণে আমি অতি সোনকালে আমাৰ সমাজবোৰৰ অনাচাৰ উচ্ছৃঙ্খলতাবোৰ আঁতৰ কৰি নতুন দৃষ্টিভঙ্গীত সেইবোৰৰ সংগঠন আৰু প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ দিন আহি পৰিছে। তাৰোপৰিও পৃথিবী ব্যাপি মহাযুদ্ধ এখন আমাৰ মূৰৰ ওপৰত। বৃটিচ জাৰ্মান জাপান আদিৰ শোষণ মূলক আক্ৰমণৰ কাৰণেই এই যুদ্ধ। পৃথিবীৰ অসংখ্য নিৰীহ প্ৰাণীয়েই বিনাদোষতে এই মহাযুদ্ধত প্ৰাণ দিব লাগিব। আমি আমাৰ শক্তি অনুযায় এই যুদ্ধৰ বিৰোধিতা কৰিব লাগিব। বাধা দিব লাগিব।

তাৰোপৰি এই যুদ্ধৰ ফলাফল কেতিয়া কি হয় তাৰো একো ইয়ত্না নাই। হয়তো হঠাতে অৰাজকতাও আহি পৰিব পাৰে। সেই অৰাজকতাৰ মাজতো যাতে আমাৰ গাওঁবোৰ মুশৃঙ্খল ভাবেই চলি থাকিব পাৰে তাৰ কাৰণেও আমি সাজু থাকিব লাগিব। সেই অনুপাতে লৰা-ছোৱালী ডেকা-গাভৰু সকলে শিক্ষা লবলৈ আৱশ্যক হৈছে।

এই সকলোবোৰ কাম প্ৰগতি মূলক হিচাবে চলাবৰ বাবে এখনি আঁচনি তৈয়াৰ কৰা হৈছে। গাওঁৰ সকলোৱে আমাৰ এই

কামবোৰত সহযোগিতা কৰিব এয়ে আমাৰ আশা।

সম্প্ৰতি আজিৰ সভাৰ কাৰ্য্য সমাধা কৰিবৰ বাবে আমাৰ প্ৰবীণ কৰ্মী ত্ৰীযুত মিনাৰাম দাসক সভাপতিৰ আসন গ্ৰহণ কৰিবলৈ বাইজৰ তৰফৰ পৰা মই অনুৰোধ জনালে।”

আনোৱাৰে নিজৰ বক্তৃতা আৰু প্ৰস্তাৱ শেষ কৰি বহি পৰিল। চাৰিওফালে হাত চাপৰিৰ বোল উঠিল। হাত চাপৰি ওৰ পৰিলত তাৰিণী শৰ্মাই উঠি প্ৰস্তাৱটো সমৰ্থন কৰিলে। পুনৰ হাত চাপৰি। মিনাৰামে বহা ঠাইৰ পৰা বিনয়ান্বিত ভাবে উঠি সভাপতিৰ আসনৰ ওচৰ চাপি কবলৈ ধৰিলে— “দেৱপ্ৰতিম বাইজ, অন্তৰত আপোনালোকলৈ শ্ৰদ্ধা, শিৱত আপোনালোকৰ আশীৰ্বাদ আৰু কান্ধত সেৱাৰ ভাৱলৈ আপোনালোকৰ অনুগ্ৰহৰ আসন গ্ৰহণ কৰিলে।” আমাৰ প্ৰবীণ উৎসাহী কৰ্মী বোপা আনোৱাৰে, আজিৰ সভাৰ মহান উদ্দেশ্য আপোনালোকৰ আগত বিবৰি কলে। পিচে আপোনাসকলোৰো মতামত প্ৰকাশ কৰক। জয়জয়তে এয়ে মোৰ সান্থনয় অনুৰোধ।”

সভাপতিয়ে আসন ললে। হাত চাপৰিৰ বোল উঠিল। হাত চাপৰিৰ ওৰ নপৰোঁতেই এজন ৪০-৪২ বছৰ বয়সীয়া চাপৰ ব্ৰাহ্মণে বন্দুকৰ গুলি এটা জোৰেৰে ওলাই যোৱাৰ দৰে থিয় দিলে।

“সভাপতি আৰু বাইজ,” মানুহজনে অৱহেল কৰিলে। সভাস্থ সকলোৱে তেওঁৰ মুখৰ ফালে চালে। “আমাৰ পূৰ্ববৰ্ত্তী বক্তৃতাৰ এটা বিশেষ কথাটো বোধ কৰ আপোনালোকে মন নকৰাকৈ

থকা নাই। সমাজৰ উচ্ছৃঙ্খলতা অনাচাৰবোৰ আঁতৰ কৰি নতুন দৃষ্টি-ভঙ্গীত সমাজবোৰ গঠন কৰাৰ কথাকেই তেওঁ কৈছে। ইয়াৰ পৰাই বুজা গৈছে তেওঁলোকে কি আঁচনি দিব আৰু কি পদ্ধতিত কাম কৰি পুৰ্য্য ডুব নোযোৱা বৃটিচ সাম্ৰাজ্য ধ্বংস কৰি আপোনালোকক স্বৰাজৰ ডিমা হাতত দিব। প্ৰথমতে এই বক্তা সকলক আমি প্ৰশ্ন কৰোঁ সমাজত এই উচ্ছৃঙ্খলতাবোৰ কোনে প্ৰৱেশ কৰাইছে। ইয়াত অনেকখিনি বয়সীয়াল যুছলমান আছা তোমালোকেই কোৱাচোন, ইমান যুগে তোমালোকে আমাৰ লগতে ভাই ককাই হিচাৰে নাই জানো? হিন্দুৰ ব্ৰাহ্মণেন্তৰ নীচ সম্ভ্ৰম্যবোৰে! আছে কছাৰী কোচবোৰো আছে। আমি আটায়ে মিলিজুলি থকা নাই জানো?”

কেইজনমানে কৈ উঠিল—“হয় হয় বাপা হয়।”

বক্তাজনে পুনৰ কৈ গ’ল—“অথচ অত যুগে কছাৰীয়ে কছাৰী, ব্ৰাহ্মণে ব্ৰাহ্মণ, যুছলমানে যুছলমান হৈয়েতো আছে। চুৱা গজা, খোৱালোৱা কোনো দিনা বাক হৈছেনে? কিন্তু সমাজ আজি স্নেহে ভৰি গৈছে। এই বক্তা জনৰ ঘৰত তেওঁৰ বহু কুলান্ধাৰ তাৰিণী শৰ্মাই চৰণ চোষ্য লোহা পেয়ৰ ব্যৱহাৰ কৰা সাক্ষী অনেক আছে।

সভাৰ ভিতৰৰ পৰা এজন ডেকাই বড়াচড়া গৰি থিয় হৈ উঠিল—“সভাপতি মহাশয়, এই ভক্তলোকজনক মগজ ঠিকবাখি সংযত ভাৱে কথা কবলৈ আদেশ দিব।” ডেকাজন বহি গ’ল।

পৰেশ শৰ্মাই কৈ ৰাব ধৰিলে—“মগজ মোৰ ঠিকেই

আছে। এই উচ্ছৃঙ্খল ডেকা সকলৰ দৰে অসংঘত হোৱা নাই। সেই গতিকেই এট উচ্ছৃঙ্খলতাৰোৰৰ অৱশান বিচাৰিছোঁ। ব্ৰাহ্মণ সম্ভান হৈ মুছলমানৰ ঘৰত কিয় খাদ্য গ্ৰহণ কৰিব তাৰেই বিচাৰ লাগে প্ৰথমতে।”

কেইটামান চিঞৰ শুনা গ’ল “বিচাৰ লাগে, বিচাৰ লাগে।” বক্তাজন চিঞৰ বহুটা শুনি আৰু বেচি উত্তেজিত হৈ তীব্ৰতৰ স্বৰেৰে সাপৰ দৰে কোঁপ ই কোঁপ ই কব ধৰিলে— “বিচাৰ লাগে। সভাপতিয়েই বিচাৰখন আগেয়ে কৰি দিয়ক, বিচাৰ নহলে এই সভা ভাঙি দিয়া হব।” বক্তাই তীব্ৰ চকু ছুটা চাৰিও ফালে ঘূৰাই বহি পৰিল।

বিশাল সমাজখনৰ দূৰৰ এঠাইৰ পৰা এটা শব্দ উঠিল— “বপুৰাধ মূৰত ভাঙে ধৰিছে।”

মাজত দীঘল চেংলাৰ নোহোৱা সৰু বড়ো টুপী এটা মাজ মূৰত পিন্ধি দাৰিয়ালো প্ৰোটাৱস্থাৰ মুছলমান এজনে ধিয় দি কলে — “ভদ্ৰ লোকক অপমান কৰিবলৈকে এই সভাখন কৰা হৈছেনেকি? পৰেশ বাপু এজন জনাবুজা ভদ্ৰলোক। তেওঁৰ কথাবোৰতো ঠিক। আজিকালি ডেকা ল’ৰাবোৰৰ জাত-কুলৰ বিচাৰ নাই। ইহঁতে আমাৰ বাপকলীয়া জাতবোৰ নষ্ট কৰিব ধৰিছে। স্বৰাজ আনিব পিচৰ কথা। ঠংৰাজক বেলাৰ কথা মুখত কব পাৰি। বজা নহলে ৰাজ্য চলাব কোনে? সেইবোৰৰ হিচাব লব আমি নাৰাওঁ। কিন্তু আজিৰ সভাত সমাজৰ ব্যভিচাৰবোৰৰ বিচাৰ হব লাগে। জাৰিগীৰ বিৰুদ্ধে যেনেকৈ ব্ৰাহ্মণ সমাজৰ বিচাৰৰ আৱশ্যক

আনোৱাৰৰ বিৰুদ্ধেও আমাৰ মুছলমান সমাজৰ বিচাৰৰ আৱশ্যক । অৱশ্যে আনোৱাৰৰ শাস্তিৰ ফতোৱা ময়েই দিব পাৰিম । এই বিচাৰৰে কথা কওঁতে পৰেশ বাপুক হুই এজন বেনেটক সমাজৰ ভিতৰৰ পৰাই অপমান সূচক শব্দ কৰিব ধৰিছে তেনেহলে ইয়াত ভদ্ৰলোক থকাই টান হৈছে । আমি সভাপতিক বিচাৰ কৰিবলৈ খাটিলোঁ ।” তেওঁ বহি পৰিল ।

পৰেশ শৰ্মাই নতুন উদ্ভেজনাৰে পুনৰ থিয় দিলে— “বাইজ ।” পৰেশৰ মুখৰ পৰা শব্দটো ওলোৱা মাত্ৰেই সভাপতিয়ে বাধা দিলে— “অনুগ্ৰহ কৰি আপুনি বহক, বিচাৰ হব ।”

“বিচাৰতো হবই লাগিব । বাইজ চাওক ।.....”

“হব । আপুনি বহক । ই এখন সভা ।” সভাপতিয়ে বাধা দিলে । পৰেশ বহি পৰিল । এইবাৰ তাৰিণী শৰ্মা থিয় হ’ল । তেওঁক বহাই দি আনোৱাৰে থিয় দিলে । সভাপতিয়ে আনোৱাৰকো বহিবলৈ আদেশ দি নিজেই থিয় হ’ল ।— “বাইজ, আপোনালোকে ঘিমানখিনি সময়লৈ মোক এই সভাখনৰ পৰিচালনাৰ ভাৰ দি থব, তেতিয়ালৈকে মই তাক ঠিকমতে ধৰি ৰাখিবলৈ বাধ্য হম । আপোনালোকৰ কোনোবে তাত বেজাৰ পোৱা উচিত নহয় । কোনোৱে বেজাৰ পালেও তাৰ প্ৰতিকাৰ মই কৰিব নোৱাৰোঁ । আপোনালোকে জানে— এই নিঃকিন মহাজ্ঞা গান্ধীৰ অহিংসা নীতিৰ এজন অনুৰক্ত ভক্ত । অহিংসা আৰু তাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত সত্যকেই মই জীৱনৰ আশ্রয় কৰি লৈছোঁ । এই সত্য আৰু অহিংসাই মাত্ৰ আমাৰ সমাজবোৰক সুস্থ কৰি ৰাখিব পাৰিব—প্ৰাণ দিব পাৰিব ।

অনাথাই হব নোৱাৰে। সমাজৰ হিত হব সেৱাত— হিংসাত নহয় সমাজৰ উন্নতি হব সংস্কাৰত, সংৰক্ষণশীলতাত নহয়।.....

এই সভাৰ আত্মায়ক সকলে সভাখন আহ্বান কৰিছে সমাজৰ কল্যাণ সাধনৰ বাবে। নতুন যুগৰ নতুন ভাব ধাৰাত মিলাই নতুন দৃষ্টিৰে চাব নোৱাৰিলে সমাজৰ কল্যাণ অসম্ভৱ। আজি আমাৰ হিন্দু-মুছলমান, আৰ্য্য অনাৰ্য্য, উচ্চনীচ আদি পাৰ্থক্যৰ সীমা-ৰেখা টানি চলিবৰ দিন উকলিল। আজি আমি সকলোৱে এক মিলন-মোহনাতোই সন্মিলিত হৈ তাৰ ভিত্তিত ৰচনা কৰিব লাগিব আমাৰ নতুন সমাজ। আমি সমাজ ৰচনা কৰিব যাওঁতে সমস্ত বিশ্বৰ উত্থান পতনৰ ফালেও দৃষ্টি ৰাখিব লাগিব। নহলে ক্ৰান্তি থাকি যাব।

পূৰ্বকালৰ আৰ্য্য সকলে কৰা জাতিভেদত সমগ্ৰেণীৰ লোক সকলক লৈ সেই সময়ত খাপ খোৱাকৈ সেইবোৰৰ সমাজৰ সৃষ্টি কৰিছিল। মাহুহৰ ভিতৰতে তেতিয়া দেৱ-শ্ৰেণী, অশ্বৰ-শ্ৰেণী, পশু শ্ৰেণী আৰু বৰ-বৰ শ্ৰেণী আদি চিন্তা, চৰিত্ৰ, আৰু কৰ্মৰ পন্থাৰে শ্ৰেণী বদ্ধ হৈছিল। মাহুহক পৰ বুলি তেঁলি দিয়াতকৈ আপোন কৰি লবৰ, হিংসা কৰাতকৈ প্ৰেম কৰিবৰ, বিভেদ সৃষ্টি কৰাতকৈ সন্মিলিত কৰি লবৰ দিন আহিছে। সময়ৰ এই তাগিদক, এই আহ্বানক যদি আমি আওকাণ কৰোঁ, মূল্য নিদিওঁ.....”

সভাপতিৰ কথাখিনি শেষ হবলৈ নোপাওঁতেই পৰেশ লক্ষণাই পুনৰ থিয় হৈ জোৰ গলেৰে চিঞৰিবলৈ ধৰিলে— “শুন। ৰাইজ, সভাপতিও সেই স্লেচ্ছ সকলৰে এজন। তেওঁ ঘুৰাই পকাই

তাৰিণী আৰু আনোৱাৰকেই সংলোক বুলি প্ৰমাণ কৰিব গৈছে। ইয়াত বিচাৰ নহয়। ই সমাজ নহয়। হেৰ মকবুলকা উঠ।”

পৰেশ শৰ্মাৰ মুখৰ পৰা কথাৰাৰ ওলোৱাৰ লগে লগেই ৪।৫ জন ব্ৰাহ্মণ আৰু মুছলমানৰ বয়সস্থলোক থিয় দিলে। সভাৰ কোনো কোনো ঠাইৰ পৰা উচ্চাৰিত হব ধৰিলে—“যাবলৈ দিয়ক-যাবলৈ দিয়ক।” “এওঁলোকেই সমাজক শোধন কৰি আছে, প্ৰবক্তা! কৰি আছে।” “অন্ধকাৰৰ ভূত-বাৰক যাব দিয়ক।” “ঘোৱা ঘোৱা জাতি-বোৰক টোপোলা বান্ধি ৰাখাটো।” ইত্যাদি ইত্যাদি।

থিয় হোৱা লোক কেইজন ওলাই গ'ল। ছয়ো হাত মুৰৰ ওপৰলৈ ডাঙি তুলি সভাপতিয়ে ৰাইজক সোধোন কৰিলে—“ৰাইজ সকল, আপোনালোক সকলোৱে অনুগ্ৰহ কৰি বহক। মোৰ কথা মনত লাগিলে আপোনালোকে গ্ৰহণ কৰিব নহলে উঠাই দিবৰ বাবে আপোনালোকৰ স্বত্ব আছে। সভাপনতো মোৰ নহয়—আপোনালোকৰ। আপোনালোকেও নিয়মানুৱৰ্ত্তিতা বন্ধা কৰি নিজৰ নিজৰ মত প্ৰকাশ কৰিব পাৰে। তাত সকলোৰে সমান স্বত্ব আৰু সমান স্বাধীনতা আছে। সকলোৱে অনুগ্ৰহ কৰি মনোযোগ দি সভাৰ কাম সামাধা কৰক। সমাজখন ভাঙি উঠি যোৱাৰ পৰা বাক কিবা লাভ হবনে?”

“একো নহয়।” সমাজৰ পৰা ধ্বনি আহে।

“আমি শিক্ষা দিহাৰ পৰা বঞ্চিত হৈ থকাবোৰে আজি অনুভৱ কৰিব পাৰিছো যে কোনোৱে ধৰ্ম্মৰ নাম কৰি, কোনোৱে জাতৰ নাম কৰি, কোনোৱে শাসনৰ আশ্ৰয়লৈ আমাক প্ৰবক্তা কৰাৰ বাহিৰে আমাৰ উপকাৰৰ কাৰণে চাইছেনে?”

“নাইচোৱা। তেনেহলে আমাৰ ভৱিষ্যত সমাজখন উন্নততৰ কৰিবৰ বাবে শিক্ষা-দিক্ষাৰ অনুষ্ঠান গঢ়ি তোলাৰ যত্ন চেষ্টা কৰা আমাৰ তুল হবনে ?”

“নহয় ;— কেতিয়াও নহয়।”

“নহয়— বৰং তাকেই আমি কৰিব লাগিব। তাৰে কাৰণতেই বাইজক আশ্বাস কৰা হৈছে। কি পদ্ধতিত কাম কৰিব লাগিব কি কৰিব নালাগিব তাক বুজিপোৱাৰ আগতে সভাখন ভাঙি দিয়াটো বাৰু কেনে হব ?”

“অন্মায় হব।”

“পশুৰ কাম হব।”

“দৈত্যৰ কাম হব।”

“সুন্দৰ। আপোনালোকে ধৈৰ্য্য ধৰি সেই আঁচনিখন শুনি লওক। তাত আপোনালোকৰ কোনখিনি গ্ৰহণীয় হয়, বা কোন খিনি মনোগ্ৰাহী নহয়, নাইবা কোনখিনি পৰিবৰ্তন কৰিব লগা হয়, আপোনালোকে নিজৰ মতামত প্ৰকাশ কৰি সেইমতে কৰি লব। সকলো কথাৰে নিজকাণে শুনি, নিজৰ চকুৰে চাই, নিজৰ বিবেক-বুদ্ধিৰে বিচাৰ কৰি তাৰ ওপৰতেই মত প্ৰকাশ কৰিব লাগে। আনৰ চকুৰে দেখি, আনৰ কাণেৰে শুনি বাট বোলাটোৱেই পাপ। মোল্লা, পুৰোহিত আদি তথা কথিত গুৰু—শ্ৰেণীৰ কথাৰ তাৎপৰ্য্য চিন্তা নকৰাকৈ যথাই যথাই ধোজ কাঢ়োঁতে কাঢ়োঁতে আমি ক’ববাত পৰি গৈছোঁ। আপোনালোকৰ কোনোৱে হীন নহয়। মানুহ সকলোৱে সমান। প্ৰবঞ্চনাকাৰী সকলে এই সত্যক লম্বায় লুকাই

বাধি আহিছে। গুণ অনুসারে মানুষ একজন খেতিয়ক, একজন কাপোৰৰ ব্যৱসায়ী, একজন হয়তো মাছৰ ব্যৱসায়ী হয়। সকলোৱে আৰ্জিছে সকলোৱে থাইছে তাত কাকো কোনেও ঘৃণা কৰিবৰ আৱশ্যক নাই। প্ৰবঞ্চনাকাৰী সকলৰ চোৱোবা একজন উচিত, কোনোবা একজন মহৰী নাইবা একজন পুৰোহিত। এই পৰ-জাৱা সকলে সদায় আপোনা-নালোকৰ উপাৰ্জনৰ ওপৰত বঁহি খাই থাকিবলৈ বিচাৰে। সিহঁতে দেখুৱাব— তোমালোক ডাঙৰ, তোমালোক তাতকৈ সৰু, তোমালোক তাতকৈও সৰু। আপোনালোকৰ কোনোৱে কাকো কাতোতকৈ ডাঙৰ কাতোতকৈ সৰু বুলি নাভাবিব। মানুহ সেই জনেই জগতত হীন হৈ থাকে যি জনে নিজেই নিজকে হীন বুলি ভাবে। মানুহে যেতিয়া লৈকে নিজক হীন জ্ঞান নকৰে তেতিয়ালৈকে সি হীন কম' কৰিব নোৱাৰে; আৰু তেতিয়ালৈকে সি হীন নহয়।”

জলন্ত ভাষাৰে কোৱা কথাবোৰে সভাখন তেনেই গম্ভীৰ কৰি পেলালে। সকলোৰে প্ৰাণে প্ৰাণে নতুন আলোক যেন উদ্ভাসিত হব ধৰিলে। অলপ বৈ তেওঁ কলে— “ভাই-ভনী সকল, আমি প্ৰত্যেকেই যদি প্ৰত্যেকক প্ৰেম কৰোঁ, সকলোৱে যদি সকলোকো সমান বুলি ভাবোঁ তেনেহলে অচিৰতেই আমি এনে এখন নতুন সমাজ গঢ়ি তুলিব পাৰিম, যিখন আজিৰ তুলনাত সঁচাকৈয়ে অনেক উন্নততৰ হব।..... এতিয়া বোপা অনোৱাৰে আচমিখন পাঢ়ি শুনাব।.....”

কথা কেইঘাৰ শেষ কৰি সভাপতিয়ে নিজৰ আসন গ্ৰহণ কৰিলে। পানীৰ তলত মিঠাল মাৰি থকাৰ দৰে থকা সভা

সকলোৱে যেন সহঁাৰি পালে। প্ৰথমতে এজাউৰি হাত চাপৰি উঠিল।
তাৰ পাচত উঠিল এটা গুঞ্জন ধ্বনি।

হাঁহি মুখে আনোৱাৰে থিয় হৈ তেওঁৰ আঁচনি পঢ়ি গ'ল।
কোনোৱে শলাগিলে “সুন্দৰ হৈছে।” কোনোৱে কলে— “এই
আঁচনি মতে যদি কাম কৰিব পাৰে চাবা— তিনিবছৰৰ ভিতৰত
গাওঁৰ ৰূপ বদলি যাব।” কোনোৱে সেই কথাতে তৰ্ক জুৰিলে—
“কাম আৰু কৰিব কোনে? তুমি ময়ে কৰিব লাগিব।” সভাত আকৌ
এটা উপভোগ্য গুঞ্জন ধ্বনি উঠিল।

কাম চলাবৰ বাবে কাৰ্য্যকৰী কমিটী এখন গঠন কৰা হ'ল।
ইনকুলাৰ জিন্দাবাদ আৰু বন্দে মাতৰম ধ্বনিৰে সেইদিনাৰ কাম
সমাধা কৰা হ'ল।

-*(8)*-

ৰাতি। পৰেশ, শ্ৰীনাথ, ৰমা, মকবুল আদি ছ-সাতজন লোকে পৰেশৰ চোতালত ধুনি এটা মাজত লৈ ৰহিছে। এজনৰ হাতত ভাঙৰ এটা চিলিম। “বোম্ বোম্—শিৱ শঙ্কৰ ভোলানাথ হব্ হব্ হব্ বোম্ বোম্ বোম্।” ভাঙৰ চিলিমটো তিনিটা পাকদি ঘূৰাই তেওঁ ছপিব ধৰিলে।

কয়ল শ্ৰীনাথৰ আটাইতকৈ বেচি। তেওঁৰ তলত মকবুল। শ্ৰীনাথে আৰম্ভ কৰিলে—“বুজিছা মকবিল, ইহঁত স্নেহ, ইহঁত ধৰ্ম-দ্রোহী, ইহঁত নাস্তিক। এই ব্ৰাহ্মণ-বিদ্বেষী তাৰিণী! কুলৰ কলঙ্ক তাৰিণী। তাৰ নিস্তাৰ নাই।”

ভাঙৰ চিলিমটো মুখত লগাই টানি ধকাজনে এটা ভাল হোপা মাৰি মুখৰ পৰা চিলিমটো আঁতৰালে। গাটোত এটা ধূলি ডুলি ছবাৰ মান বুৰটো অগা পিচা কৰিলে। তাৰ পিচত মুখ ধনৰ কাঁকটো নক কৰি ধোঁৱা মোকোৰা দীঘলকৈ এবি 'দিলে।

তেওঁৰ হাতৰ পৰা চিলিমটো আন এজনে লৈ পূজাৰ মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰাৰ দৰে গদ্ গদ্ স্বৰেৰে কৈ উঠিল বোম্ বোম্ শিৱ শঙ্কৰ সদানন্দ ভোলানাথ হব্ হব্ হব্ বোম্ বোম্ বোম্। তেওঁৰো তিনিবাৰ চিলিমটো ঘূৰাই লৈ ছপিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। প্ৰথম-জনে ধোৱাখিনি এৰি দিয়া শেষ কৰি গুৰু-গম্ভীৰ ভাবে ঋষিদৰে কৈ উঠিল “কলিকাল ঘোৰ কলিকাল।” কথাষাৰ কোৱা শেষ হোৱাৰ লগে লগে তেওঁৰ এটা কাঁহ উঠিল। কাঁহটো লাহে লাহে ঘন হ’ল। শেষত থুকি থুকি পৰিব ধৰিলে।

মকবুলে কলে—“বুজিছা শ্ৰীনাথ দা, তাৰিণীৰ কথা কব নোৱাৰে”। আনোৱাৰৰ কথা হলে গজা গোলবীয়ে মিটিঙৰ পৰা আহিয়ে কৈছে।”

“কি কৈছে গজা গোলবীয়ে?”

“কৈছে বোলে এশ দৰাৰ কোৰ আৰু পাঁচ টকা কাফ্ৰা। এই খিনি নোহোৱাকৈ আনোৱাৰে গাৱঁৰ লগত উঠা বহা বোৱা লোৱা কৰিব নোৱাৰিব।”

“হেৰো তই কিমান ধাৱ? দমচুৰ কৰিলে নহব একা।” এজনে চিলিমৰ সন্ধ্যাৰহাৰত ব্যস্ত থকাজনক দাবি দিলে। কাঁহি থকাৰে শেষৰ কাঁহটো ডাঙৰকৈ মাৰি কাঁহটোৰ জোৰে জোৰেই কৈ উঠিল “তাৰিণীৰ মুক্তি নাই মকবুলকা।”

অন্তপৰে পৰেশ মনে মনেই আছিল। এই বাৰ মাতিলে —“তাৰিণীৰ কথা কৈছা? তাৰিণীয়েই নহয় আনোৱাৰেই নহয় সিহঁতৰ দলৰ সিপাই সৈতে উভালিম নহয় মই হে যদি হওঁ পৰেশ”

শৰ্ম্মা। সিহঁতে মেকুৰি দেখিছে—বাব দেখা নাই।”

শ্ৰীনাথে কলেঃ—“বুজিছা মকবিল সিহঁতৰ গাত আটাইবোৰ
পাপেই লজিলে। বাজজোহ, ধৰ্ম্মজোহ, জ্ঞাতিজোহ, ঈশ্বৰ জোহ।
ইমান পাপ ভগবানে সহ্য নকৰে। প্ৰতিকল পাব—পাব প্ৰতিকল।
বেমাৰৰ যেতিয়া বিকাৰ ঘটে, মৃত্যু যেতিয়া ওচৰ চাপে হাত ভৰিব
জোকোৰা জোকৰি তেতিয়া ঘন হয়। এইটো বোগীৰ ‘স্বাৰ্থিক
উদ্ভেজনা। এই উদ্ভেজনাই বোগীৰ মৃত্যুৰ লক্ষণ।”

“হয় দাদা, চোৱা—মুছলমানৰ ভিতৰত আমাৰ গন্ধা মৌলবী ;
হিন্দুৰ ভিতৰতো আছে পৰেশ বাপা। এনে গণ্য-মান্য লোকসকল
ধাক্কোতেও সেই নীচ জাতৰ মিনাবামক নো সতাপতি কৰিব লাগেনে ?”

আন এজনে শব্দ কৰিলেঃ— “বাম বোম।”

এজনে কলেঃ— “চি চি, আৰু নকবা মকবিল কা।
অপমান—ঘোৰ অপমান, মিনাবামৰ বাপেকে আমাৰ পিতাৰ বিয়াত
দোলা বৈছে। তাক আজি আমাৰ আগত সতাপতি পাতে।”

হঠাতে ভাং টানি থকা মানুহজন ধুনিটোৰ ওপৰতে লুটুৰটৈ
বাগৰ দি পৰিল। মানুহ জন বৰ ছুৰল ধৰণৰ আছিল। ভাঙৰ
টানটো টানোতে টানোতে সীমা পাৰ হৈ গ’ল। মূৰটো ঘূৰি পৰি
গ’ল, আটাই কেইজনৰে হাহাকাৰ লাগিল। জুইৰ ওপৰৰ পৰা
ভুলি কোনো বকমে কাৰবিয়াটৈক হুজন মানে বিচিব ধৰিলে।
কোনোৱে পানী মূৰত দিলে।

এজনে একাষত থিয় হৈ থকা মকবুলক সুধিলে “তয়ো
চুলি নেকি অ মকুল কা ?”

“নাইচুৰা বাপু নাইচুৰা। বেমাৰীক চোৱা আগে।”

“পুৰিলে—পুৰিলে এন্ পুৰিলে।”

“হায় ! হায় !! হায় !!!”

“হৰিবোল—হৰিবোল !”

হাহাকাৰ শুনি ঘৰৰ ভিতৰৰ পৰা লৰা ভিৰেতোবোৰ ওলাই আহিল। ক্ৰমাত হাহাকাৰটো ডাঙৰ হল। ওচৰ চুবুৰিয়াবোৰো আহিব ধৰিলে। মকবুলে লাহে লাহে আভৰি ওলাই গুচি গ’ল।

—#(୧)#—

ମାଣ୍ଡିତ ମଥା ହৈ ସାବର ପର। ଏଟା ନହୁଁ ଜାଗବନ୍ଧର ଭାବ ଦେଖ। ମୋହେ ।
 ଚରକାରୀ ୩୦ ବିଷା ଯାଟିକ ଭିତ୍ତି କରିଲେ ଶେଷଲୋକେ ସାମବାୟିକ ପଦ୍ଧତିତ
 କାମ ଆବଶ୍ୟକ କରିଛେ । ସବ ବଢ଼ାଇ ସବ ବାଞ୍ଛିଛେ । ଅଜ୍ଞଳ କଟୋତାହି
 ଅଜ୍ଞଳ କାଟିଛେ । ବାନ୍ତା ତୈସାର କର୍ବୋତାହି ବାନ୍ତା ତୈସାର କରିଛେ ।
 ଚାରିଓକାଳେ ଉଠିବ ଚାରିଓକାଳେ ଆନନ୍ଦ ଉଦ୍‌ଘିପନା ।

ଚାଣ୍ଡିତେ ଚାଣ୍ଡିତେ ମାଣ୍ଡିତେ ମରା ହୋଇଲୀବ ଶିଳ୍ପ କେନ୍ଦ୍ର, ଡେକା
 ମକଲବ ଶିଳ୍ପ କେନ୍ଦ୍ର, ବାହିରବ ମହାସର, କୁଁରା ବାନ୍ତା ଆଦି ତୈସାର ହେ
 ଉଠିଲ । ‘ଆନୋରାବର କାମ ବାଞ୍ଛିଲ—ନହୁଁ ନହୁଁ ମୋହର ପୁଷ୍ଟିକା
 ଲିଖିବ ଲାଗେ । କର୍ମୀ ମକଲବ ନହୁଁ ନହୁଁ ମୋହର ଦିବ ଲାଗେ ।

ମାଣ୍ଡିତେ ନହୁଁ ନହୁଁ ମୋହର ମୋହର ମକଲବ ବାନ୍ତାସାର ବାଞ୍ଛିଲ ।
 ମହଜନ ଚିନ୍ତାଶୀଳ କର୍ମୀର ପରା ମହ ଆସାର କଥା ଶୁନି ମାଣ୍ଡିତେ ମାଣ୍ଡିତେ-
 ବୋଧେ ନହୁଁ ନହୁଁ ଉଦ୍‌ଘ୍ୟ ଲାଭ କରିବ ସବିଳେ ।

ছকিয়াই দুঘণ্টাকৈ শিল্পাশুঠানত ছোৱালীবোৰক আখৰ লিখা, কিতাপ পঢ়া শিক্ষা দিব ধৰিলে। তাৰিণীৰ বিধবা ভনীয়েক কামিনী আন এজনী শিক্ষয়িত্ৰী। তেওঁ শিক্ষা দিব লাগে বোৱা-কটা আদি।

ডেকা লৰাবোৰে দৈনিক লাঠি খেল, ব্যায়াম আদি শিক্ষা কৰে; ইয়াৰ ভিতৰেদি বিপ্লৱী সকলে নিজৰ দল বৃদ্ধি কৰিব ধৰিলে। নতুন নতুন কৰ্মীসকলক তেওঁলোকৰ দায়িত্বপূৰ্ণ কৰ্ম-বোৰৰ বিষয় বুজাই দিব ধৰিলে।

“কামিনী, অ’ কামিনী, ঘৰত আছা মাই ?”

তাৰিণীহঁতৰ সম্বন্ধীয় খুৰায়েক বৃদ্ধ নাৰায়ণ ভট্টই চোতাল-
খনত সোমাই কামিনীক মাতিলে : ডাঙৰ ঘৰ এটা । ঘৰটোৰ
সমুখতে চোতাল এখন । কলচোচনিৰে তিনিফালে বেৰ দিয়া ।
ঘৰটোৰ পিচফালে কলৰ চোপ কেইটামান, কেইজোপামান তামোল ।
তাৰ সিকাবে আৰু অনেক গছ বাঁহ ।

বুঢ়া ভট্ট সোমাই অহা সময়ত কামিনী ঘৰত নাই । ঘৰটোৰ
পিৰালিৰ ওচৰতে তাত শালত এখন লগোৱা কাপোৰ তৰাই আছে ।
শালৰ আগতে ঘঁতৰটো পতা আছে । ওচৰত চেৰেকী এটাত এলোচা
সূতা সোজোৱা আৰু সূতাডাল ফুৰোৱা অৱস্থাতে ঘঁতৰৰ শলা কাঠিৰ
লগত সংযোগ অৱস্থাত আছে ।

ভট্টই আকৌ মাতিলে—“অ’ মাই কামিনী কলৈ গলি ?”

কামিনী বেগাই ওচৰৰে সিখৰৰ পৰা ওলাই আহিল ।
“খুৰা দেখোন কোণফালেনো ?” কোৱাৰ লগে লগে তেওঁ
ভিৰতলৈ সোমাই গৈ মিহিদৈৰ চিকুন ডাঙৰ চাৰি এখন আনি

বহিবলৈ পাৰি দিলে । ইয়াৰ ভিতৰতে ভটৰ লগত অহা পৰেশ
শৰ্মা আৰু তিনিজন বেলেগ মানুহো ভিতৰ সোমাই আহিছে ।
আটায়ে বহিল ।

“তাৰিণী কলৈ গল মাই ?”

“দাদা এতিয়া মাই । লগ পাবলৈ কিবা সন্ধান আছিল
নেকী খুৰা ?”

“সন্ধানতো আছিল ।”

“এতিয়া লগ নাপায় ।..... তামোল দিওঁ ববা ।”

কামিনী ঘৰৰ ভিতৰলৈ গৈ তামোল বটাটোত এবটা তামোল
পান আনি ভেঙলোকৰ আগত থলে । তামোল খুন্দাটোও আনি
খুৰাকৰ আগত দিলে ।

“তামোল খাম বাক । পিচে মাই ওই জাননে তাৰিণীয়ে
বোলে মুছলমানৰ ঘৰত চাহ আদি খোৱা মেলা কৰে ?”

“মই কি কম খুৰা, দদাইহে জানে ।”

পৰেশে স্মিলিলে—“বাক তুমি নাজানা । পিচে আনোৱাৰ
বোলা সেই মুছলমান ডেকাটো তোমালোকৰ ইয়ালৈ আহেনে নাই ?”

“আছে মাজে মাজে ।” কামিনীয়ে উত্তৰ দিলে ।

“তুমি চাহ দিয়া ?”

“দিওঁ ।”

“গিলাচ কোনে ধোৱে ?”

“ময়ে ধোওঁ ।”

এইবাৰ পৰেশ বুঢ়া ভটৰ পিনে মুখ কৰিলে—“শুনিলে

ধ্বাদেও—আনোৱাৰৰ চুৱাও কামিনীয়ে ধোৱে।”

বুঢ়া ভট্টই কামিনীৰ মুখৰ ফালে চাই নুখিলে—“জান মাই—মুছলমানৰ কিয়, ব্ৰাহ্মণেৰ বেলেগ হিন্দু সম্প্ৰদায়ৰ লগতো ধোৱা লোৱা আমাৰ কাৰণে নীতি বিকল্প। তয়োতো এইবোৰ কৰা ভাল হোৱা নাই।”

“ভাল হৈছেনে বেয়া হৈছে নাজানো খুৰা। আনোৱাৰ কঁকাইটিকে। মানুহ বুলিয়েই জ্ঞান কৰে। আৰু বহুতো মানুহতকৈয়ে ভালো। মানুহক শ্বণা কৰিবলৈয়েনো আমাৰ কি আছে।”

“শ্বণাৰ কথা নহয় মাই। আমিওতো কাকো শ্বণা নকৰে।”। সমাজ বা জাতিৰ একোটা নিজা নিজা ৰূপ আছে। সেই অনুপাতে বান্ধো আছে। সেই বান্ধবোৰ শিথিল হৈ পৰিলে নিজৰ সমাজৰ ৰূপবোৰ নষ্ট হৈ যাব। লোৰ লগত বাক একো কথা নাই। তাৰিণী আহিলে মই মতা বুলি কবি। যি হয় প্ৰায়শ্চিত্তৰ স্তব্যৱস্থা কৰিব লাগিব।”

বুঢ়া ভট্টৰ কথা বেচিকৈ আগবাঢ়িব নিদি পৰেশ শৰ্মাই গৰ্গৰাই উঠিল—“আকৌ আপুনি প্ৰায়শ্চিত্তৰ কথাই কৈছে? ভায়েক নালাগে ভনীয়েকৰ কথাই নুশুনিলে—কেনে নৰ্পূৰ্ণ। সিহঁতেহে মানুহক মানুহ হিচাবে লয় আমি মানুহক ঘিণ কৰে।”। দুয়ো ব্ৰাহ্মণ বিদ্বেষী। সিহঁতে অকুলৰ লগত অখাদ্য ভোজন কৰিছে। ব্ৰাহ্মণ গুৰু মনা নাই। ব্ৰাহ্মণ কুলৰ কলঙ্ক। সিহঁত আজিৰ পৰাই আমাৰ সমাজৰ পৰা ধাৰিছ।”

কথাৰ জোৰৰ লগেলগেই পৰেশ শৰ্মা বহাৰ পৰা উঠি

একে চাতেই ওলাই গ'ল। লগে লগে ওলাই গ'ল বুঢ়া ভট্টৰ বাহিৰে আটাই কেইজন।

“তথাপি মাই, তাৰিণীক মতা বুলি কবি। ভুল কৰিলে সংশোধনৰ পথো থাকে।” কথাষাৰ কৈ শেষত তেওঁৰো উঠিল।

“তামোল নোখোৱা নেকি খুৰা ?”—কামিনীয়ে পুনৰ সুধিলে। কাৰুণ্য এটা ফুটি উঠিল তেওঁৰ সুৰটোত।

“এতিয়া নাশাওঁ মাই। খাম প্ৰায়শ্চিত্তৰ পিচত। আনে এবি-লও মইতো এবিৰ মোৱাৰো।” গভীৰ বিমৰ্ষৰ ভাৱ এটা মনত লৈ বুঢ়া ভট্ট ওলাই গ'ল। কামিনী পূৰ্বৰ দৰে তাঁতশালৰ খুটাটোত ধাৰ থিয় হৈয়ে থাকিল।

মামুহ কেইজন ওলাই ৰোৱাত তেওঁলোকৰ ওচৰৰে মামুহ ঘৰৰ পৰা বোৱাৰী এজনী আহি সুধিলে— “নামাই, কোন আহিছিল সেইবোৰ ?”

হাত দুখন খুটাটোৰ পৰা একৱাই লৈ কামিনী চাৰিখনৰ ওচৰলৈ আহিল। “আহিছিল ব্ৰাহ্মণ কুলৰ ধৰণী সকল।” কথাষাৰ মুখেৰে উচ্চাৰণ কৰি চাৰিখন তুলিলে। তামোল পানৰ বটাটোও ভিতৰলৈ নিলে।

বোৱাৰীজনী শালখনত বহি কাপোৰ বৰ ধৰিলে। “নামাইৰ শালখন এনে যুটিত ৰাখে।”

কামিনীয়ে তামোল, এখন আনি তেওঁৰ হাতত দিলে। কামিনীয়ে নিজে ঘতৰত বহি মহৰা ফুৰাব ধৰিলে। শাল আৰু ঘতৰৰ শব্দই ঠাইডোখৰ মুখৰ কৰি তুলিলে।

—(৭)—

“আই পুতুলক দিয়া । বদনাত পানী আক ধবম থৈ
আহিহো ।”

গধূলি বেলিকা নামাজৰ বাবে অ’জু কৰিবৰ কাৰণে পান
আক ধবম নাজু কৈ আৰ্থি ছকিয়াই আহহেৰেক কলে ।

“থক কাকিদি ?”

“কাকিহো ।”

“হাঁহ ছুৰজীয়েৰ মোমোহাই থলি ?”

“হৈহো ।”

“পতুলক আক দিহ ?”

“নাই দিয়া । আগে দিয়াবোৰেই দেখোন ঘোৰা হোৱা নাই ।
সংহেৰে আভিঙ দিম পাকিদি । পাতবোৰ কাকি বাখিহো ।”

“কাকি ল ।”

পাহেৰেক পুতুলক ছকিয়াব হাতত দি অ’জু কৰিবলৈ অ’ল ।
ছকিয়াই পুতুলক কোলাত লৈয়ে আঁটিব লগা এটাত কৰিখলব
বাকলিব জুইত থনা দি চোফালৰ চাৰিওফালে এবাৰ ঘূৰাই ললে ।

চোতালখন মলমলাই উঠিল। পিচত সেইটো চোতালত বাৰি চোতালতে এখক জাৰি পাৰি বহিল।

বো বো বো পুতুলে বুধেবে শব্দ কবিলে।

“বো বো বো বো বো—হো হো হো হো হো।” ছকিয়াই পুতুলৰ মুখৰ শব্দেই অমুকবুণ কৰি এবাৰ জোকাৰি দিলে। পুতুলে আকাশৰ পিনে চহু কৰিলে। শুক পক্ষৰ মাজতগৰ জোনটো বুৰৰ ওপৰতে দেখা দিছে। সন্ধিয়া গাভু হৈ অহাৰ লগে লগে জোনৰ জ্যোতিটোও উজ্জল হৈ উঠিছে। জোনটোলৈ পুতুলৰ দৃষ্টি পৈছে। সি একেধৰে চাই থকা দেখি মাকে পাব ধৰিলে।

“জোনবাই লবি আহ টুপুত্ টুপুত্

পুতুলৰ বুৰতেই টুপুত্ টুপুত্

ভাত দিম গাছ দিম একেলগে উমলিম

টুপুত্ টুপুত্ !

টুপুত্ টুপুত্ !!”

অলপ পাচত আনোৱাৰ আহি চোতাল লোৱাল। লগত তাৰিণী। ছকিয়া চাৰিখনৰ পৰা উঠিল।

“বহা তাৰিণী ” চেঙেলঘোৱাৰ খহাঁই ৰৈ আনোৱাৰে চেব-মেৰাকৈ চাৰিখনত বাগৰ দিলে। “অলপ চাহ কৰি দিবা ?” ছকিয়াৰ মুখৰ ফালে চালে। “বহুতো ঘূৰিলোঁ, ঘূৰ কাগৰ লগলিল।”

“আপোনাৰ বাৱায়েকৰ জৰ।” চাৰিখনত বহি তাৰিণীয়ে ছকিয়াৰ পিনে চাই কলে।

“অঃ ভূমিও। বহি কৰিলোঁ চাহৰ প্ৰস্তাৱ—ভূমি কলা।”

বাপেকৰ বেমাৰৰ কথা ।”

“বোটি ইমান দুৰ্বল নহয় যে এই কথাষাৰতে ভাগি পৰিব ।
বোটি ভোক লাগিছে সচাকৈ ।”

“হব বাক, পিচে আপুন কেতিয়া গৈছিল ?” তাৰিণীক
ছফিয়াই প্ৰশ্ন কৰিলে ।

“আজি তাটিবেলা গৈছিলোঁ ।”

“জ্বৰ ?”

“হয় জ্বৰ ।”

এনে সময়তে আনোৱাৰৰ মাকেও নামাজ পঢ়ি উঠি সেই
খিনি পালেহি । ছফিয়াই তেওঁৰ কোলাত পুতুলক দি চাহ কৰিবলৈ
গ'ল ।

“কাৰ কি হৈছে বোপা ?”

বাবিয়াই তাৰিণীক স্মৰিলে ।

“বোটিৰ বাপেকৰ ।”

“কি হৈছে ?”

“জ্বৰ ।”

“কাকো দেখুৱা নাই ?”

“দেখুৱাইছে প্ৰবীন ডাক্তৰক ।”

“ডাক্তৰে কি কৈছে ?”

“নিউমোনিয়া ।”

“নিমোনিয়া ?—নিমোনিয়া কি বোপা ? কিনোঁ নাম হুগুনা
বেমাৰবোৰ আছিল ধৰিছে ।”

“নিমোনিয়া একো নহয় খুৰি—গুটি—গুটি।”

“গুটি ?”

“হাঁ গুটি।”

“গুটি হলে দেখোন নৰো কবিৰাজৰ বড়া বৰি কেইটাই পানৰ বসত মৌ, তুলসীৰ পাতৰ বসত মৌ আৰু বাহকাৰ পাতৰ বসত মৌদি মাৰি খুৱালেই ভাল হৈ যায়। তাতেনো ডাক্তৰক মাতিব লাগেনে ?”

“কি কব খুৰী ! গাওঁত সোমোৱা এই ডাক্তৰ বোলোৱা জীৱবোৰ একেবাৰে যমৰ বাপেক মাক। পানী লাগিলেও হয় নিউমোনিয়া, টাইফয়েদ, প্যাৰা টাইফয়েদ আৰু কত কি। ঔষধ হৈছে ইন্জেক্ছন। কিন্তু ইহঁতৰ হাতত মাহুহ ভাল হয় কেইজন তাকেহে চিন্তা কৰিবৰ আৱশ্যক। ইফালে টকাৰ কাৰণে সিহঁত শগুণ। ইহঁতৰ ডাক্তৰি টকাৰ কাৰণে খুৰী—মাহুহৰ কাৰণে নহয়। ডাক্তৰেই কোৱা নাইবা আৰু কিবাই কোৱা, সকলোৱে কেৱল এই গৰীব সকলক প্ৰবঞ্চনা কৰিবৰ কাৰণে, শোষণ কৰিবৰ কাৰণে।”

সাধাৰণ বেমাৰী এজনৰ বেমাৰৰ আশ্ৰয় কৰি তাৰিণীৰ ৰাজনীতিৰ ব্যাখ্যা আৰু চলি থাকিলেহেঁতেন যদি ছফিয়াই পিঠাৰ বাচন শুধন আৰু কল কেইটামান আনি দুয়োৰো আগত নাৰাখিলেহেঁতেন।

“কলিলৈ তেনেহলে খবৰ লবই লাগিব।” ৰাৱিয়াই কলে।

আনোৱাৰ উঠিল। এনে সময়তে ছফিয়াই দ্বিতীয়বাৰ পানী এবদনা আৰু গিলাছ দুটাৰে হাজিৰ হ'ল। দুয়ো হাত মুখ খুই

পিঠা আৰু কলৰ সন্ধানহাৰ কৰাত লাগি গ'ল। বাবুয়াই পুতুলক লৈ এখোজ দুখোজ কৈ তহল দিব ধৰিলে। ছফিয়াই এইবাৰ আকৌ চা-দানিটোত চাহ আৰু পিয়াল দুটা আনি ওচৰতে থৈ ভিতৰ সোমাল।

চাহ জলপান শেষ কৰি তাৰিণী যাবলৈ উঠিল। “ঘাওঁ ককাইটি।” “উ” ঘোঁৰাতো। পিছে অহা কালি তুমি যেনে তেনে প্ৰেচলৈ যাব লাগিব। আমি লৰালৰিকৈ কাম কৰিব লগা হৈছে। সমস্তাবোৰ ক্ৰমাৎ জটিল হৈ আহিছে।

তাৰিণী উঠি গ'ল। ছফিয়াই আহি সাজ বাচন খিনি লৈ গ'ল। আনোৱাৰে চোতালতে কাগজ কলম চিঁঞাহি লৈ লিখাত বহিল।

-*(৮)*-

বিপ্লৱীসকলৰ প্ৰচাৰৰ আৱশ্যকতা বাঢ়িছে খুব। গতিকে প্ৰেচ হাত আৰু কলমৰ কামো চলিব লগা হৈছে প্ৰথম পতিত। সেইদিনা আনোৱাৰে নিজৰ পঢ়া কোঠাটোত লিখাত ব্যস্ত। বাহিৰত চোতালৰ তাতশালত ছফিয়া। ওচৰত পুতুল। বুঢ়ী বাবুয়া নাই। তেওঁ ছফিয়াৰ বাপেকৰ বেমাৰৰ খবৰ লবলৈ গৈছে।

লিখাৰ পৰা মূৰটো দাঙি আনোৱাৰে এঘাৰ বাহিৰৰ ফালে চালে। “এবা”।

“কি?” শালত উৰ দিব এৰি ছফিয়ায়ো স্মিলিলে।

“এইপিনে আইচোন।”

ছফিয়া শালৰ পৰা উঠি পুতুলক লৈ ঘৰৰ ভিতৰ সোমাই আহিল। “কি কৈছে?”

“মই প্ৰচাৰৰ কামতে বেচি সময় কটাব লগা হৈছোঁ। উপন্যাস খনৰ প্ৰেচ কপি এটা কৰিব লাগিছিল। যোৰভো সময় নাই। ইকালে খবৰৰ টকাও শেষ। কিডাপখন চপাব পাৰিলে কিছু ওলাল হেতেন।”

“মই কবি দিম ।”

“বাক, দিনত তুমি তাৰ কাৰণে সময় খৰছ কৰিব মালাগে ।
বাতি বাতি কিছু সময় খাতিলেই হব ।”

“ভাল কৰি দিম ।”

“বাক, একে বহাতেই আজি বহুত কাম কৰি পেলালে ।
চাহ একাপ কৰি দিব পাৰিবা ?”

আনোৱাৰে হাতৰ পৰা কলমটো এৰি দুয়োখন হাত ওপৰলৈ
তুলি এটা এডাম্বুৰি দি দুয়োখন হাতৰ আঙুলিৰে দুয়োখন হাতৰ
আঙুলীৰ মং ভাঙিব ধৰিলে । ছ'ক্যাই পুতুলক কোলাত লৈয়ে
ঘৰৰ পৰা বাহিৰ ওলাই বান্ধনী ঘৰৰ ফালে গ'ল । আনোৱাৰে
হাতৰ কিলাকুটি ছুটা একেবাৰে আঁঠুলৈকে নমাই ভেজা দি, বুঠি
ছুটা একাবন্ধ কৰি কপালখন টেবিলত গুজি অধোদৃষ্টি হৈ ভাবিব
ধৰিলে—ভাৰতৰ সকলো নন্দস্তাতকৈ প্ৰধান সমস্যা হৈ উঠিছে ব্ৰটিছ
শাসন মৰিমূৰ কৰাটোৱেই । এই শাসনৰ আশ্ৰয় লৈ গজি উঠিছে
ধনতন্ত্ৰ, আমোলাতন্ত্ৰ, দুৰ্ঘোৰ স্বাত্তিকতা আদি শোষণৰ ডাঙৰ ডাঙৰ
বাস্তাবোধ । এইবোৰৰ অৱসান ঘটাবলৈকে লাগিব ব্ৰটিছ শাসন
মূলেসৈতে উভালিবলৈ । এই যুদ্ধ—এই মহাযুদ্ধই হৈছে ব্ৰটিছক
বাহিৰ বৰিবৰ আচল সময় । যদি যুদ্ধক্ষেত্ৰৰ সৈনিক সকলে বুজি
পায়—সিহঁত নিজৰ মহা মূল্যবান প্ৰাণবোৰ দিবলৈ গৈছে ব্ৰটিছৰ
স্বাৰ্থৰ কাৰণেহে, প্ৰাণটোক বলিদিয়াৰ বাহিৰে সিহঁতৰ নিজৰ বা
দেশৰ একো লাভ নাই ; যদি ভাৰতৰ পুলিছ বাহিনীৰ কৰ্মচাৰীসকলে
অমুত্তৰ কৰিব পাৰে যে সিহঁতে ভাৰতৰ কেৱল ব্ৰটিছৰ প্ৰাণবৰ্ধীয়া

হৈছে. আক ভাৰতৰ আটাইখিনি সোণৰ ফচল ভোগ কৰিছে, কাট নিছে বৃটিছে; যদি ভাৰতৰ ঘূৰা-শক্তি আৰু উঠে একে উদ্ধীপনাৰে, কোনে জানে বৃটিছ শাসনৰ বান্ধ ফটাফটকৈ চিগি নাযাব। এই শক্তি জগাবৰ বাবেই আজি কলম ধৰিব লাগিব, দানী বিতৰণ কৰিব লাগিব। সৈনিক, পুলিচ, চাকৰিজীৱী, মজুৰ, শ্ৰমিক, খেতিয়ক সকলোৰে অন্তৰত থকা আত্মটোক জগাবৰ কাৰণেই এই বিপ্লৱী সকলৰ মন প্ৰাণ নিবিষ্ট ভাৱে কৰ্মত লগাব লাগিব !.....

এইবোৰ ভাবি থাকোঁতই এজন প্ৰেচাৱস্থাব লোকৰ মাতৰ শব্দ এটা বাহিৰৰ পৰা অহা শুনা গ'ল। “ও বোপা ঘৰত আছানে?”

আনোৱাৰে মূৰটো ডাঙি ওলালে। শব্দটো আকোঁ আহি কাণত পৰিল—“ও বোপা!”

মাতটো বুজি পাই আনোৱাৰে এইবাৰ মাত দিলে—“ও, খুৰাদেও! আহোঁ বব।” তেওঁ উঠি বাহিৰ ওলাই গ'ল।

নঙলাত পঞ্চানন চক্ৰবৰ্তী থিয় হৈ আছে। দীঘল শিল্পিলীয়া ধৰণৰ মানুহজন। শৰীৰৰ হাড়ৰ ভাগটো ডাঙৰ দীঘল। মাংসৰ ভাগটো কম। চকুৰ জ্যোতি, নাকৰ দীৰ্ঘতা, গালমুখৰ বক্তিতা আদিয়ে তেওঁ যে এসময়ত ৰূপবান পুৰুষ আছিল, তাক ভালকৈ বুজায়।

“খুৰাদেও দেখোন কিয় আহিল?”

“হে হে হে তোমাক লগ পাবলৈকে আহিলোঁ বোপা।”

পঞ্চানন আধা দাঁত সৰি বোৱা মুখখনৰ পৰা এটা হাঁহি ওলিয়াই লম্বিখাৰ্হ দিলে।

“আহক, বহকহি চোভালতে।”

“নঙলাতেই বহে”। বকুলব তল। মনোবম হাঁ।”

“ভাল বাক। বব চকি আনি দিওঁ।”

আনোৱাৰে ভিতৰ মোমাই গৈ চকি এখন লৈ পুনৰ ঘূৰি আহিল, চক্ৰবৰ্তীক চকিখন পাৰি বহিবলৈ দিলে। —“বহক ইয়াতে।”

চক্ৰবৰ্তীয়ে আসন ললে। আনোৱাৰ পুনৰ ভিতৰলৈ গ'ল। বটাটোত তামোল পান আনি তেখেতৰ আগত ধলে।

“তোমাৰ মাৰা কলৈ গ'ল?”

“শহুৰৰ জৰ বোলে। খবৰ লবলৈ গৈছে।”

“তোমাৰ বাপুটি ক'ত হৈ প’?”

“মাকৰ লগত আছে।”

“লৈ আহা, এবাৰ তাক চাব লাগে। ময়ে তাক চিকিৎসা কৰিছিলোঁ। নহয়।”

“মই লৈ আহোঁ খুবাদেও।”

“আনাচোন এবাৰ। হেঁ হেঁ হেঁ।”

পঞ্চানন চক্ৰবৰ্তীয়ে তামোল কাটিব ধৰিলে। আনোৱাৰ বান্ধনী খবলৈ গৈ ছফিয়াৰ ওচৰত ছফিয়াৰ ওচৰত উমলি থকা পুতুলক দাঁড়ি ললে।

“চাহ হৈছে। আপুনি নাখায়?” ছফিয়াই জুৰিলে।

“ববা, পঞ্চানন খুবাদেও আহিছে। পুতুলক দায় বোলে।”
পুতুলক লৈ আনোৱাৰ চক্ৰবৰ্তীৰ ওচৰ পালেগৈ। তেখেতে

তামোল কাটি চুৰুৰু এমোকোৰা যুগত ভৰাইছে। পুতুলক দেখি তেওঁ মাত লগালে—“অ’ এইটো মিতা নেকি অ’ ? হেৰোঁ পালোৱান, পালোৱানক চা। আহিবি ? আহ—আহ। মমাইভৰ ঘৰলৈ গৈছিলি ? হে হে হে। বাক ভগবানে মঙ্গল কৰক।” পিচত আনোৱাৰৰ ফালে চাই কলে—“তামোল ধোৱা বোপা।”

“খাম বাক, পিছে আপুনি নো আহিল কিয় ?” আনোৱাৰে চক্ৰবৰ্তীক সুধিলে।

“কম বাক, তোমালোকৰ ডেকাবোৰে বেচ আগবাঢ়িব ধৰিছে। আমি তো সমাজৰ—দেশৰ একোকেই কৰিব নোৱাৰিলোঁ। তোমালোকৰ বিৰুদ্ধে আছে কোনোবা কোনোবা। থাকক, ঈশ্বৰে তোমালোকক সহায় কৰিব। নানান বিধি ব্যৱস্থা, নানান আইন কানুনৰ মাজেদি মানুহক মানুহে প্ৰবঞ্চনাই কৰি আহিছে যুগক যুগে। এই প্ৰবঞ্চনাৰ শোষণৰ পৰিসমাপ্তি তোমালোকৰ কাম্য।—মহৎ উদ্দেশ্য তোমালোকৰ—ভগবানে সচাকৈয়ে তোমালোকক সহায় কৰিব।” কথাবোৰৰ কৈ মানুহজন গম্ভীৰ হৈ পৰিল। অলপ সময় একেদৰে নিমাত হৈ থাকি এইবাৰ কলে—“তামোল ধোৱা বোপা।” বটাটোও আনোৱাৰৰ ফালে আগবঢ়াই দিলে।

“খাওক আপুনি।” আনোৱাৰে কলে।

“ধোৱা। পিছে মই কিয় আহিলোঁ। কণ্ড ?”

“কণ্ডক ধুৱালেও।”

“জানাইটো আমাৰ সমস্যাটো। আমাৰ আইটিৰ কাৰণেই চিন্তা কৰিব লগা হৈছে নহয়।” কথাবোৰ শেষ কৰি তামোল ভৰা

মুখখনত তামোলৰ মোকোৰাটো বাওঁখন গালৰ ফালে স্থাপন কৰি
দুয়ো চকুৰ দৃষ্টি স্থিৰ ভাবে আনোৱাৰৰ চকুৰ ওপৰত নিষ্কেপ
কৰিলে, যেন তেওঁৰ এই দৃষ্টিৰ লগত সটাকৈয়ে জড়িত আছে এটা
মস্ত সমস্যা আৰু মনটোৱে বিচাৰি ফুৰিছে তাৰ সমাধানৰ প্ৰসস্ত
পথ ।

“মই কি কৰিব পাৰে”। কণ্ঠকচোন ।”

আনোৱাৰৰ কথাষাৰ গুনিলে চক্ৰবৰ্তীয়ে এবাৰ তামোলৰ
মোকোৰাটো পাঙলিয়াই ললে । এবাৰ ইফালে সিফালে চকুদুটা
ঘুৰাই লৈ পুনৰ পূৰ্বৰ দৰেই আনোৱাৰৰ চকুৰ পিনে চাই
আবেদনৰ সূৰত কলে,—“কি কৰিব পৰা নহয়—তুমি আটাইখিনিযেই
পাৰা । ধৰা মোৰ ছোৱালীজনী মোৰ ছোৱালী নহয় তোমাৰহে
নিজা ভনী ; আৰু তাইৰ ভাৰ তোমাৰ হাতত ।”

“আপুনি টকাৰ কথা কব খুজিছে নেকি ? জানেইতো.....”

“নাই নাই নাই । টকাৰ কথা মই তোমাক নকওঁ । ভগবানৰ
আশীৰ্বাদত টকাৰ কাৰণে কোনো চিন্তা নাই ।”

“তেনেহলে মইনো আপোনাক কেনে ধৰণক সহায় কৰিব
পাৰোঁ ?”

“পাৰা, তুমি আচল সহায়টোকে কৰিব পাৰা । তুমি
সেইটো নকৰিলে মোৰ বেলেগ উপায়ো নাই ।” পুনৰ তেওঁ
তামোলখন পাঙলিবলৈ ধৰিলে ।

“আপোনাৰ তেনে কোনো উপকাৰ অহা কাম যদি মোৰ
পৰা হবৰ সম্ভৱ থাকে তেনেহলে মই নকৰিম কিয় ?”

“জঁ বোপাই—সেয়েতো । তোমাৰ পৰায়ে হব । সি চুবাটোৰ তাৰিণী বোলা ল'ৰাটি তোমাৰ বাধ্য । তুমি যদি অলপ যত্ন কৰা ! মে'ৰো নদিচ্ছা—খুদীয়েবাবো পছন্দ ।”

“দূৰদৰ্শিতা আপোনালোকবেই । নিৰ্বাচন সুন্দৰ হৈছে । কিন্তু এটা কথা !”

“কি কথা ?” উৎসুক ভাৱেৰে চক্ৰবৰ্তীয়ে আনোৱাৰ ফালে চালে ।

“কব পাবিম । কিন্তু,.....যদি হুঙনে ! বিয়াবোৰতো স্বাধীন মতামতৰ ওপৰতই হোৱা উচিত ।”

“উ । স্বাধীন মতামতৰ আৱশ্যক হয় । পিছে বন্ধু-বান্ধৱ আৰু বিজ্ঞ সকলৰ বিবেচনা আদিৰে স্বাধীন মতক গৰ দি নললে অকল মতটোৱে জানো শুভ-সিদ্ধ হয় ?”

“কথাটো হয় । বাক কম মই ।”

“কম নহয় । তুমিয়েই বিয়াখন পাতিব লাগিব । এইটোৰ ভাৰ তোমাৰ ওপৰত । মই জানো—তুমি কলে তাৰিণী সন্মত হ'বই । ব্ৰহ্মা আহি কাকূতি কৰিলেও তেওঁ তোমাৰ কথা নেপেলায় ।”

“তেনেকৈ আপোনালোকে ভাবিব পাৰে । কিন্তু আমি কাৰো নিজা মতামতক চেপা দিবলৈতো নিৰিচাৰে” । তাৰোপৰি আৰু এটা কথা আছে খুৰানেও ।”

“আৰু কি বোপা ? টকা চকা চাব নেকি ? তুমিতো জানা চাৰি পইচাৰ ঔষধ বিক্ৰি কৰি খোৱা মানুহ আমি । অলম্বাৰ-পাতি কম্বি-কাপোৰ খিনি ধাৰ ঋণ কৰি দিম যি হয় । জৰ

ওপৰতো বোপা.....।” চিন্তাত চক্ৰবৰ্তীৰ মূৰখন অলপ সোঁত পৰা বেন হৈ যায়।

“টকাৰ কথা নহয় বুৰা। টকাৰ কাৰণে নিজক বিক্ৰি কৰিব পৰা, বা টকাই জীৱনৰ সকলো বুলি ধৰি লোৱা বিধৰ লোক আমাৰ বিলাক নহয়। সোণ-কপৰ সৈতেই আপুনি আপোনাৰ কন্যা দান কৰক নাইবা এনেয়ে দান কৰক আমাৰ একো কথা নাই। সেইটো আপোনাৰ শক্তি সামৰ্থ্য আৰু সদিচ্ছাৰ ভিতৰত।”

“আৰু নো কি?”

“আপোনালোকৰ সংস্কাৰ এটা আছে। যদি সেইটো চম্ভালিব পাৰে—হব পাৰে মই জোৰ দিব পাৰে।”

“কোৱা কি?”

“বাল্য বিবাহটো।”

চক্ৰবৰ্তী কিছু সময়ৰ কাৰণে চিন্তাৱিত হ’ল।

“উ.....সকলোৱে বাদ দিলেতো কথাটো তালৈই আছিল।

ছোৱালীৰ বয়স ন-দহ বছৰ হবৰ পৰা চিন্তাত বাপেক-মাকৰ ভালুৰ চুলি নোহোৱা হয়। মনে-মিলা বৰ বিচাৰি পোৱা নাযায়। যি দুটা এটা মিলে তাবো দৰ-দাম বেচি। দুখীয়া ভৰপৰ লোকে জীয়াই জীয়াই মৰাবেই কথা।”

“তাৰিণীৰ লগত সৰ্ব্বদা ঘটাবলৈ আপোনাৰ সমস্তা হব ছোৱালীৰ বয়সটোৱেই। টকা-পইচাৰ কাৰণে এক মুহূৰ্তলৈকো চিন্তা কৰিবৰ আপোনাৰ আয়ত্ৰক নাই।”

“তুমি চিন্তাত পেলালা দেখিছো।” চক্ৰবৰ্তী সন্মুখি হৈ গ’ল।

“খুৰা দেও এই ডেকা দলটোৱে সমাজৰ বাহ্যিক ব্যাধিবোৰ
 হেতিয়া দূৰ কৰিবলৈ বিচাৰিছে তেনে অৱস্থাত আমিও তেওঁ-
 লোকক সহায় কৰিবলৈ বিচৰা উচিত। আমাৰ কাৰণে সেইটো
 এটা নিষ্ঠুৰ কত’বা। আপোনালোকেও সেইটো বিচৰা উচিত।
 আপোনাৰ ছোৱালীটিৰ বিয়াৰ কাৰণে আক চাৰিটা বছৰ অপেক্ষা
 নকৰে কিয় ? যদি আপুনি সেইটো কৰিব পাৰে তেনেহলে
 ভাবিণীক সন্তুষ্ট কৰাৰ ভাৱটো মই গ্ৰহণ কৰিব পাৰোঁ।”

“বৰা তুমি কি কৈছা।” চক্ৰিখনৰ পিচফালে পিঠিখন
 আওজ ই এখন ভৰি চক্ৰিখনত তুলি ললে। “সমাজতো আছে
 এখন। লৌকিক আচাৰ-বিচাৰ লৈয়েই সমাজ।”

“সোৱে খুৰা—বাহিৰৰ আচাৰ বিচাৰলৈয়ে ব্যস্ত সমাজ।
 বক্তাৰ বা পৰিয়ালৰ ভিতৰৰ অৱস্থাতলৈ লক্ষ্য কৰিবলৈ সমাজৰ
 দৃষ্টি শক্তি দুৰ্বল। যি সময়ত সমাজৰ ভিতৰত নানান সমস্যা
 জন্মি উঠিছে হাহাকাৰ কৰি, সমাজত ঘটিছে বিকাৰ অৱস্থা, সেই
 সময়ত সংস্কাৰৰ এই লেপবোৰে অপকাৰৰ বাহিৰেতো উপকাৰ
 একো কৰিব নোৱাৰে। নতুন সংস্কাৰ পছন্দকলক আপোনালোকে
 সহায় কৰক।”

“ইয়াৰ বাহিৰে বেলেগ পথতো নাই ?”

“নাই খুৰা দেও নৰখিব।”

“বাক, ভোমালোকৰ কথামতেই মই যি চাৰিটা বছৰ বৈ
 ঘাওঁ তাৰ পিচততো মই বিন্দু হব লগাত নপৰে ?”

“ভান্স কাৰণে সকলো দায়িত্ব মই গ্ৰহণ কৰিম।—তেতিয়া

আপোনাৰ ছোৱালী যদি বৈ যায় মই বিয়া দিম।”

“এতিয়া উঠো বোণা। খুৰীয়েৰাৰ লগতো কথা হওঁ।”

“ভাল খুন্দা দাও। আপুনি ভয় নকৰিব। তাৰিণীকেই আপুনি পাব।”

চিন্তাযুক্ত মনেৰেই চক্ৰবৰ্তী উঠি গ'ল। তেওঁৰ মূৰটোত যেন কোনোবাই হাতুৰি মাৰিব ধৰিলে। বুঢ়াৰ মনটো আৰু ঘৈণীয়েকৰ মনটো আকৰ্ষণ কৰিছে তাৰিণীয়ে। কিন্তু তাৰিণী সজ্জাৰ পছী—চলিত সমাজৰ বিদ্ৰোহী। তেওঁ উঠি গলত আনোৱাৰে তামোলৰ বটাটো আৰু পুতুলক লৈ একেবাৰে বান্ধনী ঘৰ পালেগৈ। ছফিয়াই চাহ আৰু পিঠা যোগাবলৈ চাই আছে। “চাহ বে পানী হৈয়ে গ'ল।”

“কি কৰা মানুহজন আহিছে।”

ছফিয়াই ঢাৰি এখন পাৰি দিলে। আনোৱাৰ বহিল। চাহ কাপ চেকি দুখন পিঠাৰে লৈছে আনোৱাৰৰ আগত দিলে।

(৯)-

তাৰিণীৰ বিয়াৰ বয়স হৈছে। অ’ৰ ত’ৰ পৰা কন্ঠাৰ ফৰ্মাচ
আহিছে। পঞ্চানন চক্ৰ-তীৰ ছোৱালীৰ কথাও উঠিল। আনোৱাৰ
আতিছিল তাৰিণীক কিছুমান কাগজ পত্ৰ লৈ প্ৰেচলৈ যাবলৈ কব।
একেলগে পঞ্চানন চক্ৰ-তীৰ সন্ধিহাৰ বিষয়ে প্ৰকাশ কৰিলে।

“ককাইটি, আনে বিয়াৰ কথা কয় শুনিব পাৰি। দেপিছে
আপুনি—এগৰাহ ভালৰ কাৰণে চিন্তা কৰিবৰ সময় আমাৰ নাথাকে।
তেনেহলত আপুনি নিজেই বিপ্লবী হৈও আমাৰ বিপ্লৱ-বিৰোধী
কৰি, সংসাৰী কৰিবলৈ বিচাৰে কিয়?” তাৰিণীৰ তাৰ আছিল—বিপ্লৱৰ
দোহাই দিলে আনোৱাৰৰ যুগ বন্ধ হব। আনোৱাৰে উত্তৰ
দিলে—“শুন। তাৰিণী তোমালোকে বৃটিছৰ শাসন বিৰোধিতাকেই
বিপ্লৱ বুলিছানেকি? যদি অকল বৃটিছৰ বিৰোধিতাই আমাৰ আপ্ৰাণ
কাম্য হ’লহেতেন তেনেহলে কোনো কথাই নাছিল। আমি বিয়া-বাক
বাদদি কেৱল তাতেই মন-প্ৰাণ সকলোকে নিয়োগ কৰিলোঁহেতেন।
কিন্তু আমাৰ যি কাম্য আমাৰ যি সাধনা, সি আমাৰ তোমাৰ দৰে
একোটা জীৱন্ত সামাধা হৈ উঠা টান। দুদিন পাচত বৃটিছে আৰত

এৰি যাব লাগিব, তেওঁলোকৰ পিচত ভাৰতীয় লোকে ভাৰত শাসন কৰিব। কিন্তু এই বৃটিছৰ লগে লগেইতো অন্নসান নহব পৃথিবীৰ দৰিদ্ৰ জন-গণৰ ওপৰত তথাকথিত সভ্য আৰু উন্নত সমাজৰ বাক্যস আক্ৰমণ—প্ৰবঞ্চনা আৰু শোষণ। ওৰে পৃথিবী ব্যাপি এই উৎপীড়ণ। এটা বা দুটা শাসক শক্তিৰ লগতে ই জড়িত হৈ থকা নাই। গতিকে তুমি মই অকলে বিপ্লৱৰ বাবে গৃহ-ধৰ্ম' পৰিত্যাগ কৰিবৰ আৱশ্যক নাই। বৰং বিবাহকো আমি বিপ্লৱৰ অংশীভূত কৰিয়েই লব লাগিব।” আনোৱাৰৰ কথাবোৰ শুনি শুনি কামিনী অতীভূত হৈ গ’ল। তাৰিণী মনে মনে থাকিল। কামিনীৰ সন্নিহিত—দদায়েকে বিয়া কৰায়।

দুপৰিয়া ধাবৰ সময়ত দদায়েকৰ আগত বহি কামিনীয়ে পুনৰ বিয়াৰ কথাকেই তুলিলে।

“শুন কামিনী, মোৰ কথা যদি তই ছুণুন, তোৰ মনৰ কামনাও পূৰণ নহব। দে, অলপ ৰোল দে।” কথাষাৰ কৈ ভাতৰ গৰাহ এটা তাৰিণীয়ে মুখলৈ তুলিলে। তেওঁৰ কথা-ষাৰত জড়িত আছে কামিনীৰ জীৱনৰ মস্ত বুৰঞ্জী। কামিনী বিধৱা। বালিকা বয়সতেই তেওঁ বিধৱা হ’ল। বাপেক-মাক চুকাল। মাত্ৰ দুয়ো দদায়েক-ভনীয়েকে নানা হুখ-দাবিত্ৰৰ মাজেদি জীৱন ধাৰণ কৰিছে। তাৰিণীয়ে কামিনীক সদায় জড়নকৈ বিয়াত সোমাবলৈ অনুৰোধ কৰে—ডৰ্ক কৰে। সেই দিনাও কামিনীয়ে বিয়াৰ কথা উলিওৱাত তাকেই কলে।

কামিনীয়ে ডাঙৰ চাহুচ খনতকৈ এচাহুচ ৰোল আমি

তাৰিণীৰ পাতত দি কলে—“তই সেইবোৰ পগলাৰ দৰে কথা নকৰি
দাংদা ব্ৰাহ্মণৰ বিধৱাই কৰবাত বিয়াত বহা দেখিছ নেকি?”

“নহয় কামিনী চাবু—আমি দুটাই হলোঁ ভাই-তনী। তাৰে
এটাৰ জীৱন ভোগৰ আৰু এটাৰ জীৱন ত্যাগৰ হব নোৱাৰে। হয়
দুয়োৰেই বিয়া হব নহয় দুয়োৰো বিয়া নহবই।” তেওঁ কেশব-
মান তাত একেলগে ধাই আকৌ কবলৈ ধৰিলে—“আৰু কামিনী
তই যেতিয়া বিয়া হয়, তেতিয়া তোক বিয়া দিবৰেই বয়স হোৱা
নাই। জীৱনটো তই এনেকৈ কটাবি কিয়? এইবোৰতো ধৰ্ম
নহয়—এইবোৰ একোটা মাত্ৰ সামাজিক সংস্কাৰ। এইবোৰৰ লগত
ভগবানৰ বা আত্মাৰ সম্বন্ধ একো নাই। প্ৰকৃতিৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ
কৰিছে সমাজে। ফায়দাতো একো নাই। বৰং হাজাৰ হাজাৰ মানুহে
লাঞ্ছনা ভোগ কৰিব ধৰিছে এই সংস্কাৰবোৰৰ পৰা।”

তাৰিণীৰ ধোৱা শেষ হ’ল। তেওঁ মাটিত যি দুটা এটা
ভাত আৰু তৰকাৰীৰ উচ্ছিষ্টাংশ পৰিছিল সেইখিনি বুটলি পাতত
ধৈ মুখ ধুই ওলাই আহিল। কামিনীয়ে সাজ-বাচন ধুই-পখালি
নিজে অঙ্গপ ভাত বাৰি ললে। তাৰিণীয়ে কাঠিত থিয় হৈ মুকুৰ
ওপৰৰ চালৰ কামিত ধৰি ভাবগদগদ হুবেৰে কৈ দাবলৈ ধৰিলে
“এজন পুৰুষৰ জীৱনত যদি জুৰিবাবো তিক্ততা মৰে দি জুৰি
বাৰেই বিয়া কৰাব। নীতিবেত্তা সকলৰ মুখ তেতিয়া নিঃশব্দ। কিন্তু
এজনি ছোৱালীও যদি এবাৰ বিধৱা হয় তেওঁ ওষে জীৱন ব্যাপি
যত স্বামীৰেই দ্ৰাৱন কৰিব লাগিব। দ্বিতীয় জীৱিত স্বামীৰ
কল্পনা কৰিলেও তেওঁলোকৰ পাপ।.....য’ত নাই মানৱতা, মানৱ

অন্তৰৰ সুখ-দুখৰ অনুভূতি লৈ পিচাৰ নাই ব'ত তাত মঠৰ
বিচাৰেই বা কি সমাজৰ অৰ্থই বা কি।”.....

কথাখিনি শেষ কৰি তেওঁ কোনোবা ফালে ওলাই গ'ল।
কেগৰাহমান ভাত খোৱাৰ পিচতে কামিনীৰ দুচকুৰে গিব্‌গিব
কৈ চকুলো দুধাৰি বৈ আহিল। মনত সজাগ হৈ উঠিল—নিজৰ
বৈষম্য-জীৱনৰ দৈন্য। মনত মতিমস্ত হৈ উঠিল যুগ-যুগ ব্যাপি
চলি থকা কণ্টকাকীৰ্ণ সমাজৰ নিম্ন শাসন। আনফালে তেওঁৰ
চেনহৰ দদায়েক। দদায়েকৰ প্ৰতিজ্ঞা হিমালয়ৰ দৰে অচল অটল।
কামিনীয়ে দ্বিতীয় বাৰ বিবাহৰ কাৰণে সন্মত নহলে তানিগীৰ বিবাহৰ
আশা নিখল।..... সমস্যাৰ মাজত যিদৰে পৰি গৈছে জীৱনটো।
সেইদৰে চিন্তাৰ সোতত হাবুডুবু খাব ধৰিলে মনটো। চকুলো
দুধাৰি বাওঁখন হাতেৰে নচি, দুগৰাহমান ভাত খাই আক খাব
নোৱাৰিলে। ভাবৰ নদীয়ে দুফুল ওপচাই তেওঁক উণ্ডল খুণ্ডল
কৰি তুলিলে। ভাতবোৰ চৰিয়াত বাকি থৈ দুখ ধুই খোৱা শেষ
কৰিলে।

পঞ্চানন চক্ৰবৰ্তীয়ে ভাটিবেলা চৰাঘৰতে কেনভাচ চেয়াৰ এখনত বহি হোমিও মেটেৰিয়া মেডিকা আৰু চিকিৎসা প্ৰণালীৰ পুস্তক চাৰি পাঁচখন উলিয়াই ওলট পালট কৈ বিজাই বিজাই পঢ়ি আছে। এনেতে মানুহ এজনে নঙলাৰ পৰা মাত দিলে--“ও কবিরাজ বাপু আছেনে ?”

“কোনহে ?”

“মই বাপু।” বুলি খেতিয়ক মানুহ এজন ঘৰ সোমাই আহিল। খুৰত গামোচাৰ পাণ্ডৰি এটা আৰু আঠুৰ ওপৰত উঠাকৈ পিন্ধা পানী গামোছা এখন মাত্ৰ গাত। দুয়োখন কাপোৰেই অপৰিষ্কাৰ মানুহ জনে চক্ৰবৰ্তীয়ে একো নোকোৱাকৈয়ে পাৰি থোৱা বেঞ্চ এখনত বহিল।

“হেৰ, তাৰ পৰা উঠ উঠ। সেই তাতে বহ।” চক্ৰবৰ্তীয়ে মানুহজনক ওচৰতে পৰি থোৱা দীঘল কাঠ এডোখৰ দেখুৱাই দিলে। মানুহজনে অপদস্ত হোৱাৰ দৰে হৈ থুচ্মুচকৈ বেঞ্চৰ পৰা উঠি কাঠডোখৰত বহিল। চক্ৰবৰ্তীয়ে মানুহজনৰ পিনে চাই

তেওঁৰ নিজা প্ৰকৃতিত এবাৰ হাঁহিলে “হেঃ হেঃ হেঃ!
—মই তোকে কিয় উঠিব দিলোঁ জান? তোকে মই ঘৃণা
কৰা নাই। তোৰ আত্মক মই ঘৃণা কৰা নাই। তোকে মই হিংসাও
কৰা নাই। তই আমাৰ আৰিত বহিব নোৱাৰ বুলি আনৰ
দৰে ডাকো মই নকৰ্ত্ত। তথাপি তোকে বেকখনবপৰা উঠি
সেই কাঠ ডোঙৰত যে বহিব দিলোঁ। তাৰ মানে শিক্কা
দিলোঁ। কি শিক্কা? —তোৰ কাপোৰ দুখন দেখিছ? সেই দুখন
খুই লব লাগে। পৰিভাৰ হ'ব লাগে। মাজুহ মাজুহৰ দৰে হ'ব
লাগে। ভূত পিশাচৰ দৰে থাকিব নালাগে। বৃথৰ চুলিবোৰত
তেল দিব লাগে। তেহে শৰীৰটো দেখাতো সুন্দী হয় স্বাস্থ্যও
ভালে থাকে।—বুজিলি?—হেঃ হেঃ হেঃ। পিচে এতিয়া ক
কিয় আহিলি?”

মাজুহজনে ঠ৭২২ ৰোজাৰ পৰা অলপ লাব পোৱা যেন হৈ
কলে—“আপোনালোকৰ গোলায় মোৰ ল'ৰা সেইটোৱে। আজি
৮—৯ মাহ ধৰি কি হ'ল! খাব লব নোৱাৰে। হাত ভৰিবোৰ
ডকাই গৈছে। পেটটো জুলজুলিয়া হৈ ওলাইছে। চকুহুটাও
দেখোন হালধীয়া হালধীয়া হৈছে। মুখখন খেলখেলিয়া আৰু ফুলা
ফুলা দেখা হৈছে। ছলি মোৰ সেইটোৱে। তাৰ বাহিৰে আপোণ
পিচেও নাই। মই কি কৰোঁ! এটা উপায় দিব লাগে। ”
কথা বিনি কোৱাৰ লগে লগে মাজুহ জনৰ চকু হুটা অন্ধ-পূৰ্ণ
হৈ আছিল। বৰ কাতৰ হোৱা যেন দেখা গ'ল।

“কঁটাৰ পো! এতিয়া বাটত লাব' চপাত আহিছ অনুকাৰ

ওচবলৈ। মোৰ ওচৰ চাপিব লাগে বুলি এতিয়া কোনে জোক বাট দেখুৱালে? অত দিনে ক'ত মৰিছিলি? আপো চিকিৎসা কৰা নাছিলি?”

“আপো পহিলতে পৰীক্ষা বাপুৰে ওষুধ খুৱালে। পিচে জব নেবা দেখি বটল খুৱালে। বটল খুৱাত জবটো চিমিল। মাজে মাজে উঠা হ'ল। চাবিটাকে বটল খুৱালে। একো নাই। এতিয়াতো একো খাব লব নোৱাৰে!”

“বটল খুৱাইছিলি? কোন বাপেৰে খুৱাব দিছিল? এতিয়া বটলত সোধগৈ। বটল—বটল—বটল—!..... পাৰীক্ষা খুৱাইছিলি?”

“পাৰীক্ষাতো বাপু ই বাবেবহুবে পৰি মৰিলেও এটা পানী পাবৰ নাই।”

“পাবৰ নাই?...তইত ছলিৰ ঘম। যথৈ মৰিলে ছলিৰ কি থাকে? হাল বাই বাই গৰুৰ পিচে পিচে ঘূৰি ঘূৰি গৰুভকৈও অধম হৈছে তইত।.....এতিয়া কি হব—হাত ভৰি কিকিব, চকু মুখ কিকিব—নাড়ী নাতি পেট কিকিব, তাৰ পিচত তইত যা বাহ কাটিব। পিচে ক--এতিয়া মই কি কৰিব লাগে।”

“ওষুধ দিব লাগে বাপু। আপুনি মোৰ তুপা মাই। আপুনি দয়া কৰক।” মানুহজনো কন্দনা মুখা হৈ বহাৰ পৰা উঠি চক্ৰবৰ্তীৰ ভৰিৰ ওচৰতে দীঘল দি পৰিল।

“ওষুধ দিব লাগে নে চিকিৎসা কৰিব লাগে? ওষুধ যদি লাগে দিওঁ লৈ যা। পইচা তইচা একো দিব নালাগে; আক যদি

চিকিৎসা কৰিব লাগে তাৰ ব্যৱস্থা বেলগ হব। মই নিজে গৈ চাব লাগিব। টকা পৰিব দহটা। উঠ। আৰু শুন—মদিনৰ যদি আছে মৰিবই। টকা খৰচ কৰিলেও। ই।—যদি তোৰ ভাগ্য ভাল, যদি তাৰ আয়ুসৰ টান আছে সি বাচি যাব।’

মাহুহজনে সজল নেত্ৰে কৰোঁতে ধিয় হৈ কন ধৰিলে—
“আপোনাৰ পুণ্য হব বাপু। দুখীয়াক দয়া কৰক। খৰচ দি লাগে তাকেই দিম। টকাতো খৰচ কৰিটোৱেই। . . .”

“অঁ—দিবিলে মই বুজিছোঁ। তই টকা খৰচ কৰি কৰিয়েই ল’ৰাটোৰ বেমাৰ বেচি কৰিলি। আগেয়ে মোৰ ওচৰলৈ অহা হলে তোৰ টকাও ইমান খৰছ নহলহেঁতেন বেমাৰো ইমান জটিলৰ পিনে নগলহেঁতেন। পিচে তোক এতিয়া এপাৰ্লিহে ঔষধ দিওঁ। তই লৈ যা। আজি খুবাই দিবি। অহা কালি ৰাতি পুৱাই গৈ মই নিজ চকুৰে বেমাৰীক এবাৰ চাই আহিম।”

চক্ৰবৰ্তী উঠি গৈ ডাঙৰ ঘৰৰ পৰা হোমিওপ্যাথিৰ ডাঙৰ বাকচ এটা চ’ৰা ঘৰলৈ দাঙি আনি খুলি লৈ কিছু সময় চাই, এটা চিচা উলিয়ালে। তাৰ পৰা বৰি কেইটামান কাগজ এখনত লৈ কাগজখন মূৰি এটা সৰু পুৰিয়া কৰিলে। তাৰ পিচত সেই কাগজখনৰ ওপৰত আৰু এখন কাগজ দি তাকো পুৰিয়া কৰিলে। বাকচটো বন্ধ কৰিলে। এনেতে পদূলিৰ পৰা অহা মাত এটা তেওঁৰ কাণত পৰিল—“অ’ খুড়াদেও ঘৰত আছেনে?”

“কোন?” চক্ৰবৰ্তীয়ে তেখেতৰ সজাগ কাণ ধিয় কৰি প্ৰশ্ন কৰিলে

“মই খুড়া” বুলি উত্তৰ দিয়াৰ লগে লগেই পৰেশ শৰ্মা আহি ঘৰৰ ভিতৰ সোণাল।

“অ’ নোপাহে! বহা সেই চ’কি খনতে। মই এংক ঔষধ পালি দিওঁ।” চক্ৰবৰ্তীয়ে ইচ্ছিতেৰে দেখুৱা চ’কি খনত পৰেশ বহিল। চক্ৰবৰ্তীয়ে আৰু এখন কাগজৰে পাকে-টোটে ভালদৰে মুৰি লৈ এবাৰ ডাঙৰ কৈ মাতিলে—“অ’ অকণ, অকণ। “হল তোৰ ঔষধ।” মানুহজনে ত্ৰয়োখন হাত যোৰ কৰি আগ বঢ়াই দিলে। চক্ৰবৰ্তীও আলগে আলগে তেওঁৰ হাতত ঔষধ পালি পেলাই দিলে।

“আন্তপান কি কি বাপু?” মানুহজনে সুধিলে।

“অন্তপান ইয়াৰ একো ন’ই। তই গৈ ল’ৰাটোৰ মুখখন পৰিষ্কাৰ কৈ ধুৱাই দিবি। চাবি-জিভাত যাতে একো মল বা বাৰি নাথাকে। ধুই জঁতাই তিনিখন মান তামোল খাবৰ সময় একো খাবলৈ নিদিবি। তাৰপিচত এই কাগজৰ পুৰিয়াটো জিভাত পেলাই দিবি। তাৰ পিচল আৰু তিনিখন মান তামোল খাবৰ সময় একোকে খাবলৈ নিদিবি। আৰু শুন—পিয়াজ বস্ত্ৰন, আদা, জালা, কৰ্পূৰ নাইবা বেলেগ ঔষধ ইত্যাদি এৰা থ বলৈ নিদিবি। বুজিলি?”

“হয় বাপুদেও। পিচে কাগজখন মুখত পেলাই দি পানী-ছনি কিবা ?...”

এনে সময়তে চক্ৰবৰ্তীৰ বৈদ্যক এক এনটা তামোল পান আনি পৰেশৰ আগত দিলে। চুচিকটা বগা শুনীয়া মুখখনিৰে

তিকতাজনী। বুকত মেৰেল ঘন অঁতি পিছিছে। মূৰত সৰু গাভ-
লোৱাখন। কপালৰ আগত সেন্দূৰৰ ফোটাটো। পৰেন এই
ধুনিন্মা তিকতা জনী আগৈয়ে দেখা নাই। এই প্ৰথম দেখা পাই
ডেওঁ তেওঁৰ মূৰৰ পিনে অলপ সময়ৰ কাৰণে চাইবল। পঞ্চানন
চক্ৰবৰ্তীক খুৰাদেও বুলি মাতিলেও তেওঁৰ এই ৰূপহী বৈণীয়েক
জনীক খুৰী বুলি জ্ঞান কৰিবলৈ মনটোত বাধা জন্মিল। পৰে-
শৰ এই অৱস্থাটো বুদ্ধিমতী মৃণালিনীৰ বুজি পাবলৈ বাকী
নাথাকিল। জামোল বটাটো এই অপৰিচিত ভতিজাকজনৰ
আগত দিয়েই তেওঁৰ চকু মূৰিতে এবাৰ নিজৰ দৃষ্টিটো পেলাই
সোনকালে তাৰ পাৰ আঁতৰি গ'ল। হোমিও-প্যাথিত সিদ্ধহস্ত
পঞ্চানন চক্ৰবৰ্তী আৰু সেই হোজা ষেতিয়কজনৰ কোনোৱে
জুয়োৰো এই বিষয়ে একো তৰ্কিবই শোৱাছিলে।

ইফালে ষেতিয়কজনৰ কথা শুনি চক্ৰবৰ্তীয়ে কলে
“অ'হহো—তই কিবাহে বুজিলি। সব'নাশ কৰিবি দেখিছে'।
মজিল তইভন লগত। এই কাগজৰ পুৰিয়াটো মানে কাগজখন
নহয়। ওপৰত যে দেখিছ কাগজখন তাৰ আগটোৰ ভিতৰত আৰু
এখন কাগজ আছে তাৰ ভিতৰত আৰু এখন। বুজিলি ? তাৰে ভিত-
ৰত আছে বৰি ছটা। তাৰ আগতে দেখোন খলো'। সেই বৰি
ছটাৰে খুৰাবি। বুজিছ—সেই বৰি ছটাহে।”

“ছয়োটা বৰি একেলগে ?”

“ঐ—ছটা বৰিয়েই একেলগে। তাত একো অহুপান
নাই। পানী ছনিও একো নাগুগে। বাক তই এতিয়া যা মই

বোপাৰ লগত কথা হওঁ ।”

মাহুহজনে বুৰবপৰা পাণ্ডৰিটো সোলোকাই এম্বৰ কোণ এটাত ঠুৰধ পালি বান্ধি ললে । আনটো বুৰত বান্ধি থোৱা গাঁথি এটা সোলোকাই তাৰপৰা সিকি এটা হাতত ললে । তাৰ পিচত সেইটো চক্ৰবৰ্তীক সসন্মানে ৰাচিলে ।—“অলপমান পইচা লক ।”

“আজিভো পইচা নালাগে । কালি কিন্তু দৰশনী ছটকা লাগিবই । তাক এৰিবলৈ নাই ।”

“কালিও দিম, আজি এইখিনি লক মাননি হিচাবে । মাননি নহলে বোলে ওৰুধে গুণ নিদিয়ো ।”

“মাননি ? অ’—মাননি হলে দে । এটা বিশ্বাস । মাহুহৰ বিশ্বাসটো ভাঙি দিয়া ভাল নহয় ।—খ ইয়াত ।” চক্ৰবৰ্তীয়ে টেবিলখন দেখুৱাই দিলে । মাহুহজনে সিকিটো টেবিলখনত থৈ পুনৰ চুহাতমোৰা প্ৰণাম এটা জনাই বিদায় হ’ল ।

পঞ্চাননে অৱসৰপাই পৰেশক এতিয়াহে সুধিলে—“কোনো দিনা নহা ল’ৰাটো দেখোন আজি ক’ৰ পৰা ছোৱালী বোপা ?... অ’ অকণ—অকণ !”

ঘৰৰ ভিতৰৰ পৰা যুগলিনীয়ে মাত দিলে, “ছুয়ো ল’ৰা-ছোৱালী ঘৰত নাই ।”

“এই ল’ৰা ছোৱালী ছয়োটা—বুজিছা বোপা, ওবে দিনটো ঘৰত নাথাকে ।—এটা সকামত ৰাতিলৈভো নোপোৱা ।”

অলপ সময় নিস্তক হৈ পুনৰ ডাঙৰ ঘৰৰ ফালে লক্ষ্য কৰি মাত দিলে—“চাওঁ ভূমিয়ে ধ’পাত এচিলিৰ লগাই দিয়াচোন । পিচে বোপা মনেমনে থাকিলা ৰে !”

“মই আপোনাৰ ওচৰলৈকে আহিলোঁ। এটা সমস্যাও পৰিছে। পিচে আপুনি সদিক্কা কৰিলে সামাধানৰ পথ দিব পাৰিব বুলিয়েই আহিলোঁ।”

“কোৱাচোন কি সমস্যা। মই-সহায় কৰিব পৰা সমস্যা। দেখোন তোমালোকৰ নাই।”

“তামোল খাওক।” বুলি বটাখন পৰেশে চক্ৰবৰ্তীৰ ফালে আগবঢ়াই দিলে। তেওঁ নিজেও খাইছে।

“মই আহিলোঁ। খুৰাদেও—আপোনাৰ ছোৱালীটোৰ কন্যাকাল উপস্থিত। আপুনি এই বিষয় নিশ্চয় ভাবিছে। পিচে কোনোবা ফালে কিবা চকু জুৰাইছেনেকি? যদি তেনে একো মন কৰা নাই তেনেহলে পাত্ৰ এটা মই দেখুৱাই দিব খোজোঁ। আমাৰ মমাইতৰ স্মৰণ দাদাক আপুনি চিনি পায়?”

কথাৱাৰ শেষ কৰিয়েই পৰেশ থমকি গল।

“স্মৰণ কোনজন বোপা?”

এনেতে ভিতৰৰ পৰা মুণালিনীয়ে ব-পাত এচিলিম লগাই আনি চক্ৰবৰ্তীৰ হাতত দি গ'ল। পৰেশে বৰ সংঘত ভাবেই মুণালিনীৰ ফালে মোচোৱাকৈ আনফালে মুখখন ঘূৰাই থাকিল। মুণালিনী তাৰ পৰা আঁতৰি কোৱাত পৰেশে চক্ৰবৰ্তীৰ ফালে মুখখন ঘূৰাই দিছিলে—

—“কি কলে? আমাৰ পৰেশ দাদাক আপুনি চিনি নাপায়?”

হুৰ্ভ্ হুৰ্ভ্ কৈ একে উপাহে হোকাটোও কেটামান

টান মাৰি চক্ৰবৰ্তীয়ে কলে “বোপা—ল’ৰাবোৰৰ কোনটোৰ কি নাম
গই নাজানো। পিচে তেওঁলোকৰ কোনোবা ডাঙৰ ল’ৰা আছেনেকি?”
তেওঁ আকৌ হোকাটো ছপিব ধৰিলে।

অলপ সময় নিমাতে থাকি পৰেশে উত্তৰ দিলে—
“নহয় খুৰাদেও পৰেশ দাদাবেই তিবোতাজনী চুকাৰ। ছোৱালী
চাৰিজনী আছে। আছে আছে নাই নাই। ছোৱালীতো
ছোৱালীয়েই। ডাঙৰজনী শহুৰেকৰ ঘৰলৈ গৈছেই। ল’ৰা আছে
এটা সৰু। খৰচ-পাতিৰ কাৰণে যি লাগে দুই এৰ টকা-দিকাও
দিয়াব পাৰিম।”

“ছোৱালীৰ ভাগ্যত কি আছে নাজানো বোপা,—পিচে কন্যা
মানব হে বস্তু। এজনী মাত্ৰ ছোৱালী। তাকে বিক্ৰি কৰি ধন গ্ৰহণ
কৰাৰ ইচ্ছা মোৰ নাই।” কথাষাৰকৈ তেখেতে ঘৰৰ কালে
ঘৈণীয়েকক লক্ষ্য কৰি আকৌ এবাৰ মাতি দিলে, “এৰা—ভুনা,—
বোপাটো আহিছে অলপ পানীকে তপত কৰাচোন।”

পৰেশে কলে—“ই একো বিক্ৰিৰ কথা নহয় খুৰাদেও।
অভাৱ অনুবিধা হলে নিজৰ ভিতৰত এই দৰে সহায় কৰাকৰিটো
বেয়া নহয়। তবে আপোনাৰ ইচ্ছা মহৎ। সেয়ে হব বাক।
মই তেওঁলোকক আহিব দিম?”

এইবাৰ হেঃ হেঃ কৰি চক্ৰবৰ্তীয়ে পুনৰ হোকাভ মুখদিলে।
চক্ৰবৰ্তীয়ে তেওঁ বেমাৰীক ঔষধ দিবৰ সদয়ত বেমাৰীৰ ল’ৰা সৰুলো
প্ৰথম উত্তৰ উলিয়াই দিবৰে মনোনিবেশ কৰি চিন্তা কৰে ঔষধ
নিৰ্ণয়ৰ বাবে, সেই দৰে চিন্তাযুক্ত হোৱা দেখা গ’ল। তাৰ পিচত

কেইটামান টান মাৰি চক্ৰবৰ্তীয়ে হোকাটোৰ পৰা মুখ ভুলি গম্ভীৰ হৈ কলে—“তেওঁলোক আহিব নেলাগে বোপাই, ছোৱালীটিক বেলেগতে দিয়াৰ চেষ্টাত হে মই আছোঁ।”

“দিয়াৰ ঠিক কৰিছে?”

“ঠিক হোৱা নাই বহুহে কৰিছোঁ।”

“কতনো—জানিব নোৱাৰোঁনে?”

“তাৰিণীক চিনি পোৱা নহয়?—সি চুবাটোৰ তাৰিণীক? নোদোকা দেখনিয়াৰ ল'ৰাজন! সমাজৰ কাৰণে যে খুব কাম কৰে?”

“আপুনি কৈছে কি? তাৰিণী—সেই স্নেহটোত দিবলৈ খুজিছে আপোনাৰ কন্যাক? চি চি খুৰাদেও। আপুনি জানে—সি মুছলমান হাৰি দোম বাবে তাৰে হাতে ধায়? তাকতো এতিয়া এঘৰীয়া কৰি থোৱা হৈছে!” ঋং বিক্ৰোভত পৰেশৰ চকু-মুখ বন্ধা পৰি আছিল। মাতটোও ধৰ হৈ আছিল।

চক্ৰবৰ্তীয়ে কিন্তু তেওঁৰ কথাত গুৰুহু আৰোপ নকৰি নিজৰ প্ৰকৃতিবেই হাঁহিলে “হেঃ হেঃ হেঃ! বুজিছা বোপাই, এঘৰীয়াই কৰা বা কোৱায়েই মৰা সিহঁতেই উঠিব বাচি আমি হে ক্ৰমাৎ মৰি যাব ধৰিছোঁ।”

মুণালিনীয়ে দুটা বাটিত দুবাটি চাহ আৰু কাগজ দুখনত দুডোখৰ গুড় আনি টেবুলখনৰ ওপৰত ৰাখি দিলে।

“খোৱা বোপা” বুলি চক্ৰবৰ্তীয়ে হাতৰপৰা হোকাটো টেবুলৰ খুঁতাত আওজাই ধৈ গুড় আৰু চাহৰ সন্ধ্যাহাৰত লাগি গ'ল।

মন নাধাকিলেও ভদ্রভাটোক বন্ধা কবিবক বাবেই পৰেশেও চাহ
বাটি পি পেলালে। শেষত বটাবপৰা ভামোল এখন পুনৰ মুখত ভৰাই
থিয় হল। মই উঠিলোঁ খুৰাদেও, আপুনি অল্পগ্ৰহ কৰি তাৰিণীৰ
দৰে অস্বাইত এজনৰ হাতত আপোনাৰ কণ্ঠ্যক সমৰ্পণ নকৰিব।’

পৰেশ উঠি গ'ল। চাহৰ বাতিটো হাতবপৰা টেবিলৰ
ওপৰত ৰাখি চক্ৰৱৰ্তীয়ে মৃণালিনীক কলে “যোৱা যোৱা—ধপাত
চিলিম লগাই লৈ আহা।”

দুদিনমানৰ পৰা গাওঁৰ মুছলমান চুবা কেইটাৰ ভিতৰত এটা নতুন আলোড়ণৰ ভাব ফুটি উঠিছে। জালালুদ্দিন বড়ালী মৌলবী। চহৰৰ বৰমছজিদৰ নামজাদা ইমাম। বছৰে বছৰে দুই এবাৰ গাওঁবোৰলৈ আহে। ধৰ্মৰ বিষয় বস্তুতা দি অনেক টকা বুটলি মোনা ভাবী কৰি গুচি যায়। এই বাৰো আহিছে। মছজিদৰ ওচৰৰ গাওঁৰ উমৈহতীয়া ঘৰটোতে আস্তানা পাতিছে। বিভিন্ন বকমৰ মানুহৰ সন্মিলন তেওঁৰ ওচৰলৈ। মইনা, মনেমতী আৰু কাকিয়া ৰাতি পুৱাই আহে। তেওঁলোকৰ অনেক দিন ধৰি পেটৰ অসুখ—পানীজৰা ধালে অলপ ভাল পায়। হাবিলছা আহে তেওঁ বিয়া কৰাবৰ পাঁচ বছৰ হ'ল ল'ৰা-ছোৱালী নাই তিবোতাজনীৰো গুৱোৱা কীণোৱা অৱস্থা—ভাবিছা আৰু পানী জৰাই জানোছা আন্ধাৰ বহম টানি আনে। চেৰোআলী আহে মৃত ৰাতিয়া মহাজনৰ বিধৱা বৈশীয়েকজনী আনিবলৈ বেচেৰাই ৮ মাহ জুৰি যত্ন কৰিছে; কথোটোত তাৰ নিজৰ বৈশীয়েকজনীয়ো সন্মত নহয় বিধৱা-জনীয়ো সন্মত নহয়;—মৌলবী ছাহেবে দুয়োকে সন্মত কৰাৰ বিষয়ে

অবিজ্ঞ-কাৰণ দি, যেনেতেনে কথাটো 'হয়' কৰিব লাগে। মৌলবী জালালুদ্দিন ছাৰেব মকৰমজব দৰেই প্ৰত্যেকজন মানুহৰেই প্ৰতিবিধৰ লক্ষ্যত আছে। গতিকে বাতিপুৰা শুই উঠিবৰ পৰাই নিশা চৌপনিত পৰালৈকে স্বাৰ্থযুক্ত মানুহবোৰ তেওঁৰ ভৰিৰ ওচৰৰপৰা লুপ্তে। এই লোকবোৰৰ কাৰণে ধীৰ-সুস্থিৰে তহুবি জপিবলৈও তেওঁৰ সময় নাই। গতিকে আমৰ লগত কথা কওঁতেও হাতৰ আঙুলিৰে তহুবিৰ দানা এটাৰ পিচত আনটো কৈ তেলি থকা দেখা যায়। মুখখন লোকৰ লগত কথাত প্ৰয়োগ কৰা থাকিলেও হাতৰ আঙুলি তহুবি দানাত ব্যস্ত।

এই সব'গুণী মৌলবী ছাৰাবৰ পৰিধান-পাৰিপাট্যও চম্পৎ কাৰ। কাবুলিৰ দৰে বাবৰিকাট দিয়া চুলিৰ ওপৰত চিক্ মিকিয়া মিহি কাপোৰৰ পাগুৰি। ডিঙিৰ পৰা ভৰিৰ গোৰোছা-লৈকে বৈ পৰা দামী কাপোৰৰ আববী জুকা। তাৰ তলত জুৰি দাৰ পায়জাম। ভৰিত বেচমৰ মোজা। তাৰ ওপৰত দামী জুতা। চিৰ্টিবিয়া দাড়িৰ দ্বাৰা মুখখন বেছ সুশোভিত। তাৰপৰা আঁতৰৰ স্তম্ভ অবিৰাম বৰই লাগিছে। চকু দুটিত দামি চোৰমা। চোৰমামণ্ডিত পাৰ চাৰিটাৰ মাজত ধনন-ভাৰকা দুটি তিৰাবিৰাই উজল হৈ থাকে। তাৰ ওপৰত বোৰ্ডগোৰ্ডৰ স্ৰেয় লগোৱা চচ্চাবোৰ পৰিধান কৰিলে শোভাটো আৰু বৃদ্ধি হৈ উঠে।

মৌলবী ছাৰেবৰ বিলাস-সজ্জাৰ শৰীৰৰ ওপৰত ব্যৱহৃত এই বিনিতেই শেষ হোৱা পৰিমাণৰ নহয়। তেওঁৰ এনে ধৰণৰ

দামী দামী জিনিছ-পত্ৰ সমুদায় গৰুগাবী এখনৰ ভালদৰে বোজা এটা হয়।

এই গুণী সমৃদ্ধিশালী মৌলবীজনক ওচৰত এইবাব মকবুল আলী, গজামোল্লা, মক্জিছ, আদিৰ অহাযোৱা দাৱাত কৰা আদি সম্ভাৱৰ মাত্ৰা বেচি। পৰেশ শৰ্মা আৰু তেওঁৰ দলৰ হিন্দু কেজনমানৰো যাতায়তি দেখা গৈছে।

চাওঁতে চাওঁতে এখন মস্ত মিটিং। তিনি-চাৰিটা চুবুৰিৰ মুছলমান আৰু অনেক হিন্দুও উপস্থিত। মহা হৈচৈ তোল-পাৰ। সেইদিনাৰ বিষয়ালোচনাৰ আচামী আনোৱাৰ-তেওঁৰ যৈণীয়েক ছকিয়া ওগয়বাহ। গাওঁৰ মহম্মদিদৰ বহল চোতালখনৰ এটাফালত পৰেশ শৰ্মা আৰু তেওঁৰ সঙ্গী হিন্দু কেইজনমানে মুছলমানবপৰা আঁতৰি থাকিব পৰাকৈ আসন লৈছে। ভেওঁলোকৰ অনতি দূৰত মিনাবাম দাস আৰু প্ৰগতি-পন্থী কেজনমান হিন্দু। বাকি ফালটোত মুছলমান-ডেকা-লৰা বুঢ়াই গিঞ্জগিঞ্জ কৰিছে। চোতালৰ মূৰৰ এটা কোণত কেইজনীমান তিকোতা আৰু ছোৱালী। সন্ধ্যাৰ মাজত ধূম-পানৰ এটা আমেজ আৰু তামোল পানৰ বেচ জাউৰি চলিছে। গজামোল্লা আৰু মকবুলৰ ঘনাই অহাযোৱা চলিছে। মাজে মাজে পৰেশ শৰ্মাৰ ওচৰ চাপি আহে হুস্তনাকৈ কিবাকিবি কোৱাকুই কৰাও দেখা গৈছে।

ভাটিবেলা ঠিক তিনিটা বজাত পূৰ্বোক্ত মৌলবী জালা-মুদ্দিন চমৎকৃত বেশভূষাৰে ভেওঁ থকা ঘৰটোৰ পৰা ওলাল।

অবশিষ্ট নিজৰ গুণবত বশেই দ যিহ আৰু সন্মত স্থাপন কৰি সুসজ্জিত ভাবে বাৰি ধোৱা নিৰ্দিষ্ট ব্যচিন্তনত বহিল। আসন গ্ৰহণ কৰিয়েই এবাৰ তেওঁ থিয় হ'ল। এবাৰ জনতাৰ ওপৰত চাৰিও পিনে চকু ঘূৰাই লৈ হুকুমদ্বীৰ ভাবে কবলৈ ধৰিলে—“আপোনালোকে ইয়াত কিয় উপস্থিত হৈছে সকলোৰ জানে। ছবিগতৰ খেলাফ মন্ত শূনাহু কাম। ছবিগতৰ হুকুম ভঙ্গ কৰা লোকক শিল গুটি দিয়াই মাৰি পেলাবৰ হুকুম আছে। কিন্তু আমি তেনেধৰণৰ শাস্তি পৰাধীন দেশত দিব নোৱাৰিলোঁওঁ। আমি বিধান আশাৰ আছে। ইয়াৰ পিচত আপোনালোকৰ কাৰ কি কৰিয়াদ আছে হাজিৰ কৰক। যদিহে ষোভাবেক বিচাৰ হব। যাৰ যি শাস্তি হয়, দোদী সকলে গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। সেইটো মোৰ হুকুম নহয় হুকুম হব বাইজৰ তৰফৰ পৰা। এতিয়া কণ্ঠক কাৰ কি কব লগা আছে।”

মৌলবী ছাহাবে আসন গ্ৰহণ কৰিলে। বাইজৰ মাজত এটা শুভ-স্বৰ্ণ উঠিল। পৰেশ, গজামোহা আৰু মকবুলৰ মাজত দুটিবিনি-মৰ বচিব ধৰিলে।

এনেতে বাইজৰ মাজৰপৰা ডেকা এজনে হঠাতে থিয় দি কবলৈ ধৰিলে—“জোনাব মৌলবী ছাহাব আৰু বাইজ!” ডেকাজনৰ এই অস্বাভাৱী কথাৰৰে গুনি সকলোৰে মূৰ্তি তেওঁৰ পিনে গ'ল। তেওঁ কাৰোকাৰে লক্ষ্য নকৰাকৈয়ে কৈ গ'ল—“সকলো বিচাৰ ছবিগতৰ কাৰণৰ পৰা হোৱাটোৱেই কাম্য। আমাৰ জমাতৰ হুকুমদ্বীৰ মকবুলে তেওঁৰ বন্ধু পৰেশ শৰ্মা আদিৰ লগত সদায় ভাং খায়। যই প্ৰথমেই ধোচৰ দিলে—এই বিচাৰখন হ'ব লাগে।” ডেকাজন বহি গ'ল।

তার পিচত আকৌ এজন থিয় দিলে—“জোনব মৌলবী ছাহাব আক বাইজ, আমাব সকলোবে জানে সুদখোৱা ইছলামত হাবাম আমাব মছজিদৰ ইমাম গঙ্গামোল্লাই সুদ খায়। তাৰ সাক্ষী মই ইয়াতেই দিম। মেলত ভেটিও খায়। তেওঁৰো স্মৃতিচাৰ আজিয়েই হৈ যাওক। ডেকাজন বহিল। বাইজৰ মাজত এটা চঞ্চলতা জাগি উঠিল। পৰেশ আক মকবুলইতৰ মুখৰ জ্যোতি ক’লা পৰি আহিল। তেওঁ বহাৰ পিচতে আকৌ আন এজন থিয় দিলে—“বাইজ সকল, আপোনালোকৰ অনেকেই জানে মকবুল আলীয়ে আজি এবছৰৰ আগতে নিজৰ তিক্তা-জনী তালুক দিছিল। নিয়মমতেই তেওঁ তালুক দিছিল—তালুক দিয়া বুলি নিজেও যাৰে তাৰে আগতে কৈ ফুৰিছিল। কিন্তু মোল্লা-ছাহেবৰ বিধানানুসংগেই তেওঁৰ আজিও সেই জনীয়েই দৈনীয়েক, মৌলনা ছাহাবে এইটোৰো আজি এটা স্মৃতিচাৰ কৰি দিবক।”

জালালুদ্দিন মৌলবী ছাহাবে বাইজৰ মূৰৰ ওপৰেদি এবাৰ চাৰিও ফালে তিৰবিৰিয়া দৃষ্টিটো ঘূৰাই ললে। শেষত গঙ্গামোল্লাৰ দুচকুৰ ওপৰত নিষ্ক্ষেপ কৰিলে। মোল্লাই তলমূৰ কৰিলে। তেওঁৰ মুখখন কাটিলেও তেজ নোলোৱা বিধৰ হৈ পৰিছে। মৌলবী ছাহেবৰ দৃষ্টিটোও নিৰুৎসাহিত হৈ পৰিল। অলপ সময়ৰ কাৰণে বাইজৰ মাজত এটা অবুজ গুঞ্জন ধ্বনি উঠিল যদিও একেলগিয়ে দাখিল কৰা ফৰিয়াদৰ নেজ চিগাঁ যেন হ’ল। ইয়তো মৌলবী ছাহাবেও নিজৰ আসনত বহি অলপ উশাহ পোৱা যেন পালে। এনেতে ভালেখিনি দূৰত বাইজৰ মাজৰ পৰা এজন চচমা পিন্ধা গহীন গম্ভীৰ ধবণৰ চাপৰে ডকা ল’ৰা থিয় হৈ আৰম্ভ কৰিলে।—‘বাইজৰ ভাই-ভনী সকল, আজিৰ সভাৰ

উদ্দেশ্যটো আছিল বেলেগ কিন্তু ইয়াৰ গতি-স্রোত বিভিন্ন মুখেহে চালা খালে। বিয়েই নহওক, বি পক্ষবেই নহওক মই কবিতাদী সকলক এটা প্ৰশ্ন কৰিব খোজোঁ। মোৰ প্ৰশ্নটো হ'ল এই যে আপোনালোকে কাৰ ওচৰত বিচাৰৰ দায়িত্ব আৰোপ কৰিছে নাইবা কাৰপৰা সুবিচাৰ পাবলৈ আশা কৰিছে? মই কওঁ—আপোনালোকৰ দাতা সুবিচাৰ দানৰ বাবে অক্ষম।” বাইজৰ মাজৰ পৰা উঠা গুৰুজন ধনিটো শিক্ত হৈ গ'ল চ সকলোৰে চকু তেওঁৰ ওপৰত পৰিল। বাইজৰ হয়তো দুজনৰ বাহিৰে আনে তেওঁক চিনিয়েই নাপায়। মৌলবী ছাহাবৰ তীক্ষ্ণ আৰু হিংস্ৰক দৃষ্টিটোও তেওঁৰ ওপৰত পৰিল। মানুহবোৰ অপবিচিত হলেও তেওঁ অবিচলিত ভাবেই কৈ যাব ধৰিলে—“আপোনালোকে জানে—মৌলবী ছাহাব ভাটিৰ কালৰ বঙালৰ লোক। তেখেত আহিছে বক্তৃতা দিবৰ বাবে। বক্তৃতা দি টকা অৰ্জাটো তেখেতৰ এটা ব্যৱসায়। কথা কলে টকা পায়—সেই কাৰণে তেখেতে কথা কয়। এবাৰ যদি তেখেতক টকা নিদিয়ে তেনেহলে দ্বিতীয় বাৰ আপোনালোকৰ মুখ চাবৰ বাবে তেখেত ইয়ালৈ নাহিব। দ্বিতীয়তে তেখেতে চহৰৰ মহজিদত ইমাম-গিৰি কৰে। ইমামৰ কাম হ'ল পাঁচ ওক্তভেই [মহজিদত নামাজ পঢ়োৱা। তাৰ বাবে তেখেতে মোটা দৰ্খহা আদায় কৰে। এবাৰ দৰ্খহা দিয়াৰ অলপ গঙগোল লাগোঁতে আনকি তেখেতে তিনিটা ওক্ত-বাৰত ইমাম হৈ জুমা নপঢ়িলে। অৰ্থাত এখেতে নামাজ পঢ়ে বা ধৰ্ম-কাজ কৰে অকল ধনৰ বিনিময়ত, ধৰ্মৰ কাৰণে ধৰ্মকৰা তেখেতৰ অভ্যাস নাই। আনফালেদি চাওক-তেখেতৰ গাৰ এটা-জুমা বা এটা পাশুবী দাম আপোনালোকৰ কাৰোবাৰ গাত আছেনে? তেখেতৰ শৰীৰৰ

সাজ-সজ্জা এই নবাবীয়া পূর্ণ যাত্রাই অহঙ্কর্য বিচারক। অথচ তেওঁলোকে আমাৰ হুখীয়া বইতৰ পৰাই টকাবোৰ সংগ্ৰহ কৰি ইমান ছান-ছোকতত ৭৪১ কৰি নিজৰ গৰ্ব-অহঙ্কৰ বৃদ্ধি কৰিছে। আপোনা-লোকে চাওক তেওঁলোকে আমাৰ হুজবতৰ ছবিগাত ছাত আদিৰ বিষয়ে বক্তৃতা শুনাও; অথচ তেখেতৰ জীৱনৰ মহৎ আদৰ্শবোৰ ধ্বংস কৰিব তেওঁলোকেই। নামাজ-ৰেজা বন্ধ হৈছে কেৱল খোদাৰ কাৰণ; মছজিদত কৰা ইমামতিৰ কাৰণে টকা গ্ৰহণ কৰা জানো হাৰাম নহয়? হুজবতৰ জীৱনত আদৰ্শ আছিল—অহঙ্কৰ আদি বলুনাভাবোৰক দমন কৰিব পৰা প্ৰকৃতি আৰু সৰল জীৱন গঢ়ি তুলিব পৰা কৰ্মবোৰ সমাধা কৰি যোৱাটো। কিন্তু এখেত সকলে সেই সৰাতাকেই ধ্বংস কৰি জীৱনক জন-সাধাৰণৰ পৰা আঁতৰাই অহঙ্কৰপূৰ্ণ জিচাবে চলাই গতি কৰাটোৰ বাবে আমাৰ হুজবতৰেই জানো বিৰোধিতা কৰা নহয়? তেখেতৰ জীৱনৰ আদৰ্শ আছিল সেৱা আৰু প্ৰেম। এখেত সকলৰ জীৱনৰ আদৰ্শ শোষণ প্ৰয়ক্ষণ আঁক ভোগ। .”

এনেতে বাইজৰ একাবত বহিখকা আনোৱাৰক এজন ল'ৰাই বাতৰি দিলেহি যে তেওঁৰ শহুৰেকৰ বেঘৰ টানৰ কালে গতি কৰিছে। যেনে আছে তেনেই যাব লাগে। তেওঁ ৩৫ ফনাত থিয়হৈ হুহাত ধুৰি কলে—“বাইজ, এজন ডক্তৰলোকে কথাকৈ থাকোঁতেই আপোনালোকক অনুবিধাত পেলাবৰ মই ইচ্ছা নকৰোঁ। মই এটা জৰুৰী সন্ধানৰ বাবে বিদায় ল'ব লাগাত পৰিলোঁ। মাফ কৰিব।” কৈয়েই তেওঁ একেধাৰেই বাহিৰ হৈ গ'ল।

এই চেষ্টাতে অনুবিধা পাই মোলৰী আলালুদ্দিনো থিয় হৈ বাইজক

সম্বোধন কৰিলে—বাইজসকল, বাজে কথা কবৰ ঠাই ই নহয়। মূল বিচাৰটো যাৰ ওপৰত আছিল তেওঁ উঠিয়েই গ'ল। এতিয়া আহবাব নামাজৰো আজানৰ সময় হৈছে। আজিলৈ সভাভঙ্গ কৰা হ'ল।” কথাষাৰ কৈয়েই আসনৰপৰা উঠি তেওঁ নিজৰ বঁহা বৰত প্ৰবেশ কৰিলে। বাইজৰ মালুহেও উঠা উঠি কৰি হাহাকাৰ লগালে। সকলো হাহাকাৰক তল পেলাই শব্দ উঠিল—“এওঁলোক নিজেই ভণ্ড, ধৰ্মৰ নামত বেপাৰ কৰি ফুৰা লোক; আনৰ বিচাৰ কৰিব কি।”

বক্তাজনৰ শব্দটো মাৰ গ'ল। উত্তৰাংশ জনতাৰ মিলিত শব্দ টোৱে এটা বিশাল আবাব ধাৰণ কৰি দূৰলৈকে বিয়পিলে।

ভাৰিণীয়ে ওৰে দিন ছাইকেল চলাই এখন কছাৰী গাওঁ পালে।
 গাওঁখন বড়িয়াৰ পৰা ভোটানৰ ৰাস্তাত। তেওঁ যি ঠাইত চাইকেল
 ১ পৰা নামি থিয় হ'ল। তাতে পূবৰ ফালৰপৰা এটা সৰু ৰাস্তা আহি লগ
 লাগিছে। ঠাইডোখৰ বনজঙ্গলে ভৰা। পূবৰ ফালে সোমাই ঘোড়া
 ৰাস্তাটোও ঘন বাঁহৰ আৰ আৰ বেলেগ বেলেগ গছবৃক্ষই বেৰা। ৰাস্তা-
 টোত ম'হ আৰু গৰুৰ গাৰীয়ে কৰা সৰু সৰু লিক চুটাৰ বাহিৰে বাকী
 মাজৰ আৰু কাষৰ ঠাইবোৰ বিৰিণা বনেৰে ভৰি আছে; কাণ্ডন মহীয়া
 দিনৰ বাবে, শীতৰ কোব খাই বিৰিণাৰ আগবোৰ শুকাই গৈছে।
 তাৰ তলৰ এছোৱা বগা পৰিছে, গুৰিৰ ফালে কিছু অংশ মাত্ৰ কৰ্কশ
 সেউজীয়া হৈ থিয় দি আছে। শুকান কাণ্ডনী গছোৱাৰ নীৰস বাহ' লাগি
 বাহৰ মাজৰ পৰা মাত ওলাইছে—'ক-ব্-ব্-ব্-ট্,' কি'---'ট্'। লগে লগে
 উঠিছে সৰাপাতৰ সুমধুৰ মৰ্মৰ ধ্বনি। হয়তো এই ধ্বনিবোৰেই
 আৱাহন আৰু ওলগ জনাইছে প্ৰকাশ পাব থকা আৰু অপ্ৰকাশ হৈ থকা
 অদ্ভুতবোধক। হয়তো গগনৰ পলিম প্ৰান্তত উপস্থিত হোৱা অন্তৰ্গামী
 বেগিটিকেই বিদায় সম্ভাষণ জনাইছে।

তাৰিণীয়ে দিয় হৈ চাইকেলখন গাত আওআই লৈ চাইকেলৰ হাতোৰাত গুলোমাই দিয়া মোনাখনৰপৰা ফ্লাছ এটা উলিয়াই, তাৰ পৰা কেইধোক মান পানী পি ললে। তাৰ পিচত সেইটো পুনৰায় মোনাখনৰ ভিতৰত সাৱধানে ৰাখি চাইকেল খন ৰাস্তাটোৰ লিকটোৰে ঠেলিনিব ধৰিলে। অলপ দূৰ গৈয়েই পুনৰ আৰোহণ কৰিলে। ধীৰ গতিত চাইকেল চলিল। সেই জাৰণিৰ মাজে মাজে চুই এখন কছাৰী ঘাৰুহ। ঘৰবোৰ সক জুপৰি। সহজ সবল তেওঁলোকৰ জীৱন যাপন প্ৰণালী। উচ্চ আশা, কৃত্ৰিমতাৰ হেপাহ নাই তেওঁলোকৰ চাল চলনত। নোদোকা তেজাল ল'ৰা ছোৱালীবোৰ—ডেকা গাভৰুবোৰ। হাঁহি ভৰা তেজাল মুখ, দৃঢ় শৰীৰ, বিশাল বুকু, বলীবাহ আৰু সক চকুৰে তেওঁলোকৰ পৰিচয় দিয়ে এটা প্ৰাচীন ফৈদৰ। বনৰীয়া বাঘ ভালুক গাহৰি আৰু বিয়াল সাপৰ লগত যুজি হাবি ভাঙি তেওঁলোকে অসমৰ বুকু শস্য-শ্যামল আৰু ভাগ্য গোৱৰশালী কৰি তুলিছে।

এই পিচপৰা ঠাইবোৰৰ পৰাই বছৰে হাজাৰ হাজাৰ মোন শস্য ৰাহিৰ হৈ যায় আধুনিক বিলাস-সম্ভাৰেৰে পৰিপূৰ্ণ—সভ্যতাৰ ভেমত শুকলি উঠা চহৰ নগৰবোৰলৈ। বেপাৰীবোৰৰ প্ৰবন্ধনাৰ শোষণ, বজা ঘৰৰ শাসনৰ কবলত জৰ্জৰিত এই কম বুদ্ধিৰ হোজা খেতিয়কবোৰ। অথচ এই পিচ পৰি বনৰ মাজত বনৰীয়া হৈ থকা মানুহবোৰৰ বাবে তিলাৰ্ণৱ উপকাৰ কৰা বুলি নাইবা এক মুহূৰ্তও চিন্তা কৰা বুলি গোৱৰশালী সভ্য সকলে বুকু ফুলাই কব সোৱাৰে।

তাৰিণীয়ে বনৰ মাজৰ ঘৰবোৰ এৰি এৰি এমাইলতকৈ অলপ কম বাট যোৱাৰ পিচত সম্মুখত এটা দ জান পালে। জানটোৰ পাৰতটাই

দুব পৰা কাটি ঢলাই গাড়ী উঠা নমা কৰিবপৰা কৰা হৈছে । তেওঁ সেই ঢলাটোৰে চাইকেলখন সাবধানে নমাই দিলে । ভানটোৰ তলিৰে জ্বু জ্বু কৈ পানীৰ সৰু সোত এটা বৈ আছে । পানীখিনিৰ ওচৰতে তেওঁ নামি পাৰটোত চাইকেলখন আওড়াই শৈ হাত মুখ ভৰিবোৰ এবাৰ ভালদৰে পথাৰি ললে । মুখ তাত আৰু মূৰটো কমালেৰে মাচি কমাল-খন জোকাৰি পুনৰ চেপত ভৰাই চাইকেলখন ঠেলি ওপৰলৈ তুলিলে । সেই ফালে তিমান জাৰগিন্‌নাই । দূৰলৈকে পদাৰখন 'আধামৰ' হোৱা বিবিধা বনৰ ভৰা । তাৰ সিফালে খেঁচৰ বাবে মাটিবোৰ বহু দূৰলৈকে চকোৱা । বাস্তৱ তেনে চিন নাই মাত্ৰ গাড়ীৰ কিটো পাৰৰ পৰা কুৰি নলমান দূৰতে দেখা যায় এখন কলনি । অলপ দূৰ গৈয়ে তেওঁ চাইকেলৰ বাটিটো এবাৰ বজাই দিলে । কছাৰী ডেকা তিকতা এজনী ওলাই আহি পুনৰ ভিতৰ সোমাই গ'ল । তাৰ পিচত ওলাই আহিল দুজন ডেকালোক । এজন কছাৰী আনজন নীৰেন ডেকা ।

“স্বাগন্তম শৰ্মাভী !” কছাৰী ডেকাজনে অভিবাদন জনালে ।

“ভাল আপোনালোকৰ ?”

“ভাল । বলক ।”

তিনিও সেই কলনিৰ মাজত থকা ঘৰলৈ খোজললে । শেষ বড়ীপ কঁকৰণটো মেলিদি দিনমনিয়ে সেই দিনালৈ পশ্চিম দিগন্তৰ পৰা তানিলে ।

বহল কলবাৰী খনৰ মাজৰ ঘৰটো বিপন কছাৰীৰ । বিপন ডাবিলীক আগবঢ়াই নিবলৈ অহা ডেকা জনেই । প্ৰথমে ওলাই অহা শ্ৰান্তকজনী তেওঁৰ বৈলীয়েক চম্পা । আনোৱাবৰ পৰিচালনাত চলি বিহুৱী দলটোৰ এইটো এটা প্ৰধান আঙ্গ । ইয়াতেই তেওঁলোকক

প্ৰচাৰৰ প্ৰধান আহিলা যুৱা বয়স্ক অধিকৃত ভাৱে স্থাপন কৰা হৈছে। প্ৰেচৰ কাম কৰা কৰ্মী সকলে ইয়াতে নিভ'য় ভাবেৰেই সকলমে প্ৰচাৰৰ প্ৰেচৰ কাম সমুদায় সামৰি কৰে।

বিপন কছাৰীও এজন প্ৰেচৰ কামজনা কৰ্মজীৱী আছিল। পোৱা যুৱক। মেচিনৰ আৰু কম্পোজৰ কাম বৈশিষ্ট্যক চম্পায়ে শিকি লৈছে। আৱশ্যক হলে তেওঁৰো দিনৰাতি নোহোৱাকৈ প্ৰেচৰ কামত খাটে। প্ৰেচৰ কাম কৰিব পালে তেওঁৰ আনন্দ পাৰ উলটি পৰে।

আচলতে চম্পা দক্ষিণ কামৰূপৰ ৰাভা ছোৱালী। ছয়ো কলেজত পঢ়ি থাকোঁতে প্ৰণয়-পাশত আৱদ্ধ হয়। লগতে ছয়োৰো বৈবাহিক সম্বন্ধ ঘটে। বিপনৰ পিতাক চুকোৱা কাৰণে ছয়ো ঘৰলৈ আহি খেতিত লাগে। নিজৰ খেতিপথাৰ আছে। স্বামী-স্ত্ৰী দুয়ো একেলগে খেতি কৰে। সেই শত্ৰুৰে বিপ্লৱী অতিথি সকলৰ আহাৰ যোগায়।

তিনিও গৈ ঘৰ পালভে ধুনীয়া চম্পাই মাত দিলে “অ’-লৰা ভাই হে। মই প্ৰথমতে কোনোবা বুলিয়েই জানিছিলোঁ। বহুক ইয়াতে।” তেওঁ পাৰিখোৱা টাৰি ছখন দেখুৱাই দিলে। বিপনে তাৰিণীৰ হাতৰ পৰা চাইকেলখনলৈ চোতালৰ দক্ষিণৰ ফালৰ ঘৰটোৰ ঘেৰত আঙাই ধলে। তাৰিণীয়ে চাইকেলৰ ফালে চাব এৰি চম্পাৰ ফালে চাই কলে—“বউটি, খবৰ ভাল?”

“ভাল ভাই। পিচে হঠাতে ওলালহি দেখোন।”

“সেইবোৰ কথা পিচতো হয়—আগেয়ে.....আপুনি জানেইতো?”

তাৰিণীৰ হাহি দুবা কথা কৈ যাবৰ জৰাৰ চম্পাটো হাহি
মুখেই দিলে—“আনো—শৰ্মা ভাই চাহখোৰ হিচাবে অগমতে গৈব হব।
এই কৰি দিছো।

‘তেওঁ ঘৰৰ ভিতৰ সোমাল। “শৰ্মাজী আপুনি বহক,” কুৰি
বিপণে গৰু-গাই কেইটা ভালদৰে বান্ধি থবলৈ গোহালোৱৈ গ’ল।
নীৰেন আৰু তাৰিণী শৰ্মা দুয়ো বহিল। হাতত একাণী মালভোৰ
কল লৈ হাহি মুখেৰে চম্পা ওলাই আহিল। “শৰ্মা ভাই, আপুনি বৰ
ভাগৰে ভাগৰে আহিছে। স্নাগেয়ে কলকে খাওক—মই এই চাহ কৰি
আনিছো।” চম্পাই কলৰ আৰীটো তাৰিণীৰ ওচৰত চাৰি খনত থৈ দি
ভিতৰলৈ যাবলৈ উদ্যোগ কৰিলে। “আঃ বউটিৰ ঘোঁৰা মৰম কৰ
নহয়।” চম্পাৰ পোহৰ মুখ মৰমৰ পৰা আঁকি এটি হাহিৰ বেথা
বিকশত হৈ উঠিল। “খাওক, মই চাহ কৰোঁগৈ।”

তাৰিণীয়ে সন্মতি জ্ঞাপন কৰিলে—“ধন্যবাদ।”

“কল লোৱাছে নীৰেন।” কলৰ আৰীটো হাতত তুলি বৈ
শৰ্মাই নীৰেনক কলে।

“লোৱা তুমিয়ে, ভোক ল গিছে।”

“লোৱা তুমিও” আৰীৰ পৰা কেইটাবাৰ কল চিঙি ডেকাৰ
ফালে দিলে। তেওঁ গ্ৰহণ কৰিলে।

ইয়াৰ ভিতৰত তাৰিণীক আগৰুচাই আনিব যোৱাৰ পৰা
ঘৰপোৱালৈকে সময় যিনিতে কিবোৰ সম্পৰ্ক তেওঁলোকৰ কথাটোহে।
তাৰিণীয়ে জানিব পাবিলে তেওঁ যোৱাৰ আগ দিনাই কিবোৰে কাগজ-
পত্ৰ লৈ অসমৰ পূব সীমান্তৰ কালে গুটি গ’ল। বউটিৰ চাকৰি কৰা

সৈন্তবোধক কলক বিতরণ কবিব লগা কাগজ পত্রবোবেই তেওঁ লৈ
গৈছে।

চুয়ো কল খাই থকা অৱস্থাতেই গৰু-গাই বন্ধা শেৰ কৰি
বিপন তেওঁলোক দুজনৰ ওচৰত থিয় হ'লহি। আনোৱাৰ ছাত্ৰাব্দৰ খবৰ
ভাঙতো?" তেওঁ প্ৰশ্নকৰিলে।

"খবৰ ভাল। পিচে আজি তেওঁৰ বিকছে এখন মন্ত মেল
বহিব। ক'বাব বোলে এজন বিদেশী মৌলনা আহিছে গাওঁৰ কেজন
মান তেওঁৰ ওচৰত গোচৰ দিছে।"

"কিহৰ বাবে?"

"প্ৰথম—তেওঁ আমাৰ লগত একেলগে খোৱা লোৱা কৰে।
দ্বিতীয়—তেওঁৰ ঘৈণীয়েক ছফিয়া বোঁটিয়ে বোলে ইছলামৰ ল'ৰা প্ৰথা
ভঙ্গ কৰি কুল কৰিব যায় আৰু পৰ-পুৰুষ-লগত কথা কয়।"

'মৃগ সিহঁত। ছফিয়াৰ দৰে তিৰোতা এজনীক সিহঁতে যে সিহঁতৰ
মাতৃত পাইছে—কিমান সৌভাগ্য!—মৰ্থবোৰে এনেকৈয়ে সৌভাগ্যক
দাঙিহাই আনিছে। কুল চনিছেতো ভাল?"

"ভালেই চনিছে।"

চম্পাই চাহ তিনি কাপ আৰু উহোৱা কণী তিনিটা এখন ঠালতকৈ
লৈ নিওঁৱা আগত আনি থলে।

'মোটেও আনিলানেকি?" বিপনে সুধিলে।

"আপুনি আৰু চাহ খাকিবনে?" চম্পাই কলে।

"উস্—মোলেও এওঁৰ মৰম আছে বৰা।" বিপনে হাঁহিল
কণীৰ কুল বৰ মাজতো তেওঁৰ হাঁহিটো পোহৰ হৈ উঠিল। চম্পা পুনঃ
বৰটাৰ ভিতৰলৈ সোমাই গৈ হাৰি কেন লেম এটা জলাই আনি।

ঘন হৈ অহা অন্ধকাৰটো ঠাইখনৰ পৰা আঁতৰি পৰিল। তিনিও চাহ খালে।

“ডেকা আপুনি উঠক। শৰীৰ ভোক লাগিছে নহয়। আপুনি চাউলচুটা বহাই দিয়া গৈ।” বিপনে নীৰেন ডেকাক কলে। চাহ খোৱা শেষ হ'লত নীৰেন তেওঁৰ নিজৰ থকা ঘৰলৈ গৈ সকলোমতে জ্বলাই পাক-ঘৰত সোমালগৈ। চম্পা আহি পিয়ালা তিনিটা ধালত ভৰাই ললে। “ভাল তৰকাৰী আমাৰ কি আছে দিয়াগৈছোন” বিপনে ঘৰীয়েকক কলে। তেওঁ ভিতৰ সোমাই গৈ আকৌ ডাল। এখনত কণী চুটা, কেইটামান আলু আৰু কেইটামান বেঙেনা লৈ ওলাই আহিল। নীৰেন ওলাই আহি সেইকেইটা নিজৰ পাক-ঘৰলৈ লৈ গ'ল।

“মই অলপ বাগৰ দিওঁ ককাইটি।”

“তেখেতৰ বিছনালৈ যাব নে ইয়াতে বাগৰ দিব?”

“বৰ তেনেহলে। বালিছ আৰু কাপোৰ আনি দিওঁ।”

বিপন নীৰেনৰ শোৱা ঘৰটোলৈ সোমাই গৈ বালিছ আৰু কাপোৰ আনি সেই চাৰিখনতে পাৰি দি গৈ। তাৰিগীয়ে বাগৰ দিলে। বিপনে ওচৰতে চাৰি এখন পাৰি বাগৰ দিলে।

“আপুনি শুদ্ধ চাৰি খনতে বাগৰ দিলে যে?”

“দয়ক—চাৰিও হ'ল।”

“মোক কাপোৰ পাৰি দিলে কিয়?”

“আপুনিৰে অতিথি?” বিপনে হাঁহিলে।

“অ সেয়েহে, বাক ধন্যবাদ।”

তাৰিগীও বাগৰ দিলে। লগে লগে প্ৰশ্নকৰিলে—“পিচে কওক

“আপুনি কিমান দূৰ আগ বাঢ়িছে।”

“শুনক—মই এই অঞ্চলৰ সকলো কছাৰীৰ মদ একতাইছোঁ। খুল এখন পাতি দিলোঁ। ল’ৰা ছোৱালীবোৰৰ কাৰণে। বাস্তাটোৰ এটা অংশ ভাল কৰা হ’ল। বাকী অংশটো ভাল কৰিবৰ আশা আছে বাৰিষা পৰাৰ আগতে। এই হ’ল মোৰ কাম—মোৰ নিজা কছাৰী সমাজৰ কাৰণে। এই খেতি কৰিছোঁ মেচিন চলাইছোঁ—দেশৰ কাৰণে। কণ্ডক ইয়াতকৈ আক বেচি কিমান কৰিব লাগে?”

“ঠিক আছে। আপোনাৰ ইয়ালৈ মানুহৰ সমাগম কেনে?”

“খুব বেচি।”

“তেন্তেহলে এই মেচিন আদিবোৰ দেখিলে।”

“একো নহয় শৰ্মা। আমাৰ কছাৰীবোৰতো আক আপোনালোকৰ দেহান * নহয়। ইহঁত সৰল—চিৰা। যিটো নকণ্ড বুলিছে নকয়। জান গলেও নকয়। আপোনালোকৰ দেহানবোৰহে সুবিধাবাদী। যিফালে স্বার্থ দেখে সেইফালেই ঘূৰে। সেইকাৰণেই তেওঁলোক মাৰা-ভুক। বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰি। পিচে আমাৰ প্ৰচাৰ পত্ৰিকাবোৰে অসমৰ ইমূৰ সিমূৰ পাইছেতো?”

“নাপাৰ কি? ইংৰাজক খেণৰ সময় এইটোৱেই। বিশেষকৈ খেতিয়ক সকলৰ মাজতো আমাৰ কাম কৰিব লগা হৈছে।”

“আমাৰ অঞ্চলত সকলো ঠিক হৈছে।——”

বিপণে আক কিবা কব খুজিছিল কিন্তু কণাষাৰ স্তম্ভ কৰিব নোৱাৰি পাওঁতেই চম্পাই তেওঁৰ ঘৰৰ ভৱাৰ মূখলৈ ওলাই “আপুনি অলপ আহি

* দেহান—কাৰুণ্যৰ অঞ্চলত কছাৰীয়ে অকছাৰীক দিয়া সমূহীয়া নাম!

যাওক চোন” বুলি আক ভিতৰ সোমাল। বিপনেও “আহৌ বব।” বুলি ঘৰলৈ গ’ল। তেওঁ ওলাই অহাত অলপ দেখী হ’ল। ওলাই আহি কিবা কবৰ আশাৰে মাতিলে “বুজিছে শৰ্মাজী?”

শৰ্মাজীৰ কিন্তু মাত নাই। ওচৰ চাপি দেখিলে তেওঁৰ টোপনি আহিছে। “অঃ ওৰেদিন চাইকেল মাৰি মাৰি বেচেৰাৰ ভাগৰ লাগি টোপনি আহিছে।” নিজকে নিজে কৈ কৈ আগৰ দৰেই শুদা চাৰি-খনতে বাগৰ দিলে।

“অ’ ডেকা, ভাত হ’ল?”

“নাইহোৱা বব।” পাক ঘৰৰ পৰাই নীৰেনে মাত দিলে।

“শৰ্মাৰ টোপনিযেই আহিল।”

“আহক বব।”

পিচদিনা ৰাতিপুৱা টোপনিৰ পৰা উঠি তিনিও ৰাস্তালৈকে গৈ ঘূৰি আহিল। তাৰ পিচত চাহ জলশান শেষ কৰি প্ৰেচ ঘৰটোত সোমাই নীৰেন কম্পোজ কৰিবলৈ লাগি গাল। চম্পাই ফৰ্মা এটা ইম্পোজ কৰি লৈ মেচিনত ভুলিলে। বিপনে ধৰিলে খৰি ফালিবলৈ। তাৰিলীয়া ইফালে সিফালে ঘূৰি ফুৰি এবাৰ ইটো পিটিকি এবাৰ সিটো পিটিকি চাবলৈ ধৰিলে।

“আপুনি কি চাই ফুৰিছে?” চম্পাই প্ৰশ্ন কৰিলে।

“চোৱাই নাই বব ভাবিছোঁও।”

“কিনো ভাবিছে?”

“ভাবিছোঁ আমাৰ গাৰ্ডৰ আশ্রমতো এটা মেচিন আৰু তাৰ সামগ্ৰী থিনি যোগাৰ কাৰ লব পাৰিলে।”

“নহয় কিয় ?”

“নব ?—মেচিনত শব্দ উঠাৰ আগতেই শব্দ শুনিব পাৰ পুণিচৰ জোতাৰ । সেই দ্বিদেশদ্রোহী সকলৰ আগত কিবা কৰিব পাৰিব ? এগাল ধনৰ বাবে নিজৰ দেশ-মাতৃকাক পৃথলিত কৰি ৰাখিছে এই নব-পিণাচবোৰে—সিহঁতৰ কাৰণে কিবা কৰিব পাৰিব আপুনি ?”

“সিহঁতকেইতো বুজাব লাগিব আপোনালোকে ।”

“নহয় বোটি সিহঁতক বুজালেই নহয় বুজাবৰ সময়ো নাই । মাতৃ ভূমি উদ্ধাৰৰ কাৰণে আমাৰ সন্ধিয় ভূমূল বিদ্রোহ সৃষ্টি কৰাৰেই আৱশ্যক হৈ পৰিছে ।”

এনেতে চম্পাই মেচিনৰ তোলা কৰ্মাটোৰ প্ৰফ এটা আনি চাবলৈ দিলে । কবিতা এটাৰ অংশ এটা দূটা পৃষ্ঠাত ছপা হৈছে । তাৰিগীয়ে ডাঙৰকৈ পঢ়ি যাব ধৰিলে—

সত্য আৰু প্ৰকাশ পাওক

সত্য আৰু প্ৰকাশ পাওক

মিথ্যাবাদৰ চল চাভুৰি

আজিৰ দিনত বিলোপ হওক

কুট-নীতি-বিদ ধ্বংস হওক

সত্য আৰু প্ৰকাশ পাওক

সত্য আৰু প্ৰকাশ পাওক ।

.....

ব'ত আছে আইনৰ নামৰ বেআইনী,

ব'ত আছে নীতিৰ নামৰ ভক্তামি,

ব'ত বৃহৎ হাঁহিৰ ৰূপেই চলনা,

ব'ত ভণ্ড ঠগামিয়েই ককলা,

আজি তাত—

সকলো মুখাই মূলকি যাওক

সকলো ৰূপেই প্ৰকাশ পাওক

সত্য আজি প্ৰকাশ পাওক

সত্য আজি প্ৰকাশ পাওক !!

ব'ত চলে বলী শ্ৰেণীৰ দুৰ্বোৰ অত্যাচাৰ,

ব'ত মাথো উৎপীড়িতৰ আৰ্ত্ত হাহাকাৰ,

দম্পী'য়ে ব'ত বলহীনক টেটুত গঢ়কাষাৰি,

বাখিছে ভোৰে ইচ্ছা অধীন কৰি,

ব'ত চলে শাসনৰ নামত মহা উতপীড়ন,

ব'ত চলে মানৱৰ প্ৰতি দুৰ্বোৰ অপমান,

আজি সেই অপমানে বগৰ অঙ্গ হওক,

সত্য আজি প্ৰকাশ পাওক

সত্য আজি প্ৰকাশ পাওক !!

হিংসা কলীধৰৰ খোট,

সহস্ৰ দন্তে পৰিছে ব'ত,

হিংসা-বিষে মানৱ সমাজ কৰিছে ব'ত কলা,

উচ্চাৰি হিংসাৰ মন্ত্ৰ ক্ষত হওক জবা

অহিংসাৰ পুত্ৰ মন্ত্ৰ আজিৰ দিনত কাষত থাকক

হিংসাৰ আজি বণাজত হিংসাই অস্ত্ৰ হওক

সত্য আজি প্ৰকাশ পাতক

সত্য আজি প্ৰকাশ পাতক !!

.....

“আক ?”

“আক কি ?”

“বাৰী ক’ত ? আছেনে নাই ?”

“জব্বাৰ ।”

“চাওঁ ব’উটি দিয়কচেনি ।”

“আপোনাক পঢ়িব দিয়া নাই ফ্ৰফটোহে চাই দিয়ক ।”

“ঠিক আছ কেবল আইনৰ অ’টো ভগা আছে । সেইটো বদলাই দিয়ক ।”

“পিচে কবিতাটো কাৰ ?”

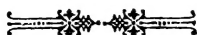
এইবাৰ চম্পাই মাত নিদিয়াতেই বাহিৰৰ পৰা বিপনে প্ৰশ্ন কৰিলে—
—“আপুনিনো কাৰ লিখা যেন পায় ?”

কাগজখন হাতত লৈয়ে তাৰিণী ওলাই আহিল—“ই নিশ্চয় আনোৱাৰ ককাইটিৰ লিখা ।”

খৰি এডালত কুঠাৰেৰে ঘাও এটা মাৰি বিপনে হাঁহি মূখে কৈ উঠিল—
—“আনোৱাৰৰ লিখাত মাৰ্কা মৰা আছেনেকি ?”

“নিশ্চয় । আনোৱাৰ ককাইটিৰ কলমৰ পৰা ওলোৱা প্ৰতিটো আখৰেই একোকাৰী জুই ।”

বিপনে তেওঁৰ চকুৰ ফালে চালে ।—“আনোৱাৰ—বিপ্লৱী আনোৱাৰ ।” তেওঁ আকৌ জোৰে কঠিত ঘাও সোধালে ।

—অপেক্ষাত—